

سچل جو سنڌيھو

مصنف:
ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سنڌي ادبي بورڊ

سنيها جي سڄڻان، سي ساري ڏنائين

سچل جو سنڌيو

مصنف:

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

(حوال، حاشي، فارسي متن جي معنيٰ ۽ نظرياتي)

ڊاڪٽر گل حسن لغاري

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

2010ع

ڪتاب جا سمورا حق واسطا محفوظ

تعداد 1000	سال 1984 ع	چاپو پهريون
تعداد 500	سال 2006 ع	چاپو ٻيو
تعداد 500	آگسٽ 2010 ع	چاپو ٽيون

هن ڪتاب جي ڪنهن به حصي کي، ناشر کان اڳواٽ حاصل ڪيل اجازت کان سواءِ، اليڪٽرانڪ يا ٻئي ڪنهن به طريقي جنهن ۾ اسٽوريج ۽ ريتريول سسٽم شامل آهي، استعمال نٿو ڪري سگهجي.

قيمت: هڪ سؤ ڏهه رپيا
(Price: 110-00)

خريداري لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-9213422)

Email: sjndhiab@yahoo.com

www.Sindhiadabiboard.org

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرتنگ پريس ڄام شوري ۾ انچارج مئنيجر خضر خان وگهي ڇپيو ۽ پروفيسر سيد زوار حسين شاھ نقوي، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان کي پترو ڪيو.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نعت

[سُر سسئي ۽ بلاولي]

ڪُل نبیان دا سردار محمد، بحر عرف أمواج محمد،
”قاب قوسین او أدنی“، شرف شب معراج محمد،
أمت تیری کیون غم کاوی، جس دی تیکون لاج محمد،
”سچل“ کون غم کوئی ناهین، کیتا لا یحتاج محمد.

دُعا

[سُر پهاڙي]

ننگوا نماڻي دا، جیوین تیوین پاڻا.

1. میلی هان یا مندی هان، بیشک تیڌي بندي هان،
دکین میڏا ڊوڻا، میڌي عیب نہ ڦوڻا.
2. پئي هان پناڙي، لڳي هان تیڌي لاري،
جوڳي نال جالڻا، ول نهین جاوڻا.
3. یار ”سچل“ تون، لاهیڻ کشالي،
گھونگھت کوڻا، به به ڀوڻا.

پنهنجي متعلق

ڏاڏا ڄاڻ محمد حافظ، وچ درازين ديرا،
دست تهين دي اصلئون آها، سارا مقصد ميرا.

هادي مهدي مرشد ميڏا، قادر يه هي ڪامل،
عارف عبدالحق بهر دم، نال مريدان شامل.

مهدي شاه مربي ميڏا، رهبر راهه ڏسيندا،
حق محقق، مستي مي دي، بيشڪ او بخشيندا.

شاه عبيدالله اُساڏا، خواجہ پيران پيران،
آل نبي اولاد علي، هي حضرت ميران ميران،
ڏاڏا اُس دا غوث الاعظم، مرشد ڪُل اولياوان،
قدم مبارڪ هويا تحقق، گردن سپ سر تاجان.

ڪوئي اور نه سَجهدا مينون، آبي آها ظاهر،
"الله نُور السموات والارض"، اوئي منظر ناظر،
"ولقد کرما بني آدم و حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ"،

"سچو" هر دم حاضر.

چپائيندڙ پاران

”سچل جو سنيھو“ ۽ سچل سرمست تي لکيل ڪتاب به آهي جنهن ۾ سچل سرمست جي ڪلام کان علاوه سندس سوانح حيات ۽ خاندان بابت چڱو خاصو تذڪرو ملي ٿو، جيڪو سچل سرمست ۽ سندس خاندان تي تفصيلي روشني وجهي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جو هيءُ واحد شاعر آهي، جنهن جو مختلف ٻولين ۾ لکيل ڪلام پنهنجي اسلوبِ بيان ۽ فني پختگيءَ ۾ ڪماليت جو درجو رکي ٿو.

ڪتاب جي مصنف ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جنهن نهايت محنت ۽ عرق ريزيءَ سان هن ڪتاب جو تحقيقي مواد تيار ڪري بورڊ جي حوالي ڪيو، جيڪو 1984ع ڌاري شايع ٿيو. ڪتاب جو هيءُ ٽيون چاپو بورڊ پاران شايع ڪندي خوشي محسوس ٿي رهي آهي. اميد ته هيءُ چاپو اوهان پڙهندڙن کي قبول پوندو.

پروفيسر سيد زوار حسين شاهه نقوي

سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو سنڌ

اڱارو 13 رمضان المبارڪ 1431ھ

بمطابق 24- آگسٽ 2010ع

فهرست

صفحو	عنوان
8	❖ ڀاڪر
9	❖ سچل سرمست رح جو خاندان
9	حسب نسب
10	درازا
11	خواجہ محمد حافظ
15	خواجہ عبدالحق
16	درگاه جو سلسلو
17	❖ سچل سرمست رح جي سوانح
17	نالو
17	ولادت
17	تعليم ۽ تربيت
18	بيعت
18	شادي
18	شرع جي پابندي
18	صورت ۽ سيرت
19	طالب
19	وفات
22	تاريخي پس منظر
26	❖ علمي ۽ ادبي ماحول
28	ادبي جائزو
29	فقرهائي درگاهون
30	بيا فاروقي شاعر
32	❖ سچل سرمست جون تصنيفون
32	فارسي شاعريءَ جو جائزو
38	اردو شعر
39	سرائڪي شعر
40	سنڌي شعر

43	❖ سچل جو سنيھو
45	وحدت الوجود
61	وحدت نامہ
70	حسن و عشق
72	❖ فني خوبيون
72	بيت
76	کافيء جا گھاڙيتا
82	زيان ۽ محاورو
89	❖ انتخاب
91	بيت
100	کافيون
114	❖ متفرق ڪلام
114	ڪبت
118	مسلسل دوها
118	هدايت
119	ڪير آهيان
120	ڪلام
123	مسلسل بيت
123	هدايت - 1
123	هدايت - 2
125	ڏوهيڙا
126	توحيد ۽ معرفت
129	جهولڻو
133	جهولڻو ڪافي
135	تيه اڪري
137	گهڙولي
140	❖ ماخذ

ٻه اکر

حضرت سچل سرمست^{رح} سنڌي زبان جو عظيم شاعر آهي. ان کان سواءِ هن فارسي، سرائڪي ۽ اردو وغيره ٻولين ۾ به بلند پايه شعر چيو آهي. سندس شعر ۾ كيف ۽ مستي آهي، رندي ۽ بيباڪي آهي، ۽ انسان جي عظمت جو اعتراف آهي. هو خودشناسي، خدا شناسي، خود فراموشي ۽ انسان دوستي جو پيغام ڏئي ٿو.

مضمون کان سواءِ زبان، اسلوب بيان ۽ فني خصوصيتن جي خيال کان به حضرت سچل سرمست جو ڪلام تمام مٿانهون آهي. سندس ڪلام ۾ سنڌي زبان نهايت سڀڪ ۽ سلوٽي استعمال ڪيل آهي ۽ سريلي محاورو جو عمدو نمونو پيش ڪري ٿي. ڪيترائي خالص سنڌي لفظ نهايت موزون ۽ مناسب نموني ڪتب آندل آهن، جنهنڪري اثر جي مخصوص لفظن، محاورن ۽ لهجي لاءِ سند جي حيثيت رکي ٿو.

فني سٽاءَ جي لحاظ کان به سچل سائينءَ جو ڪلام نهايت اهم آهي. سندس بيتن ۽ ڪافين ۾ فني پختگي، وسعت، گهرائي ۽ تنوع آهي. ڪافين ۾ گهاڙيتن جا ڪيترائي قسم ملن ٿا، ۽ بيتن جون به ڪيتريون ئي انوڪيون ۽ نرالون سٽائون نظر اچن ٿيون.

هن ڪتاب ۾ سوانح سان گڏ حضرت سچل سرمست^{رح} جي ڪلام جو فني ۽ فڪري جائزو پيش ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ زبان، اسلوب بيان ۽ ادبي خوين تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. خاص طرح سان سچل سائينءَ جي سنيهي کي سلجھائي پيش ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪري تصوف جي اسرار و رموز جي ايتار به مناسب هنڌن تي ڪئي وئي آهي. مشهور صوفي بزرگن جي افڪار ۽ حضرت سچل سرمست^{رح} جي ڪلام جو تقابلي مطالعو به پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. آخر ۾ ڪجهه چونڊ ڪلام به ڏنو ويو آهي، ته جيئن سچل سائينءَ جي پيغام کي سمجھڻ ۾ سهوليت ٿئي. اميد ته هيءَ نمائي ڪوشش ۽ پيار جو پورهيو سرمست^{رح} جي فڪر ۽ فهم کي سمجھڻ ۽ پرچڻ ۾ مدد ڏيندو.

آخر ۾، آءٌ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري، محترم غلام رباني ۽ پريس مئنيجر محترم الله بچائي يوسف زئي جو ٿورو مڃڻ فرض ٿو سمجھان، جن ذاتي دلچسپي وٺي، هن ڪتاب کي سهڻي نموني ۽ ٿوري وقت ۾ ڇپي، شايع ڪيو.

حيدرآباد، سنڌ

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

26 - 2 - 1984ع

سچل سرمست جو خاندان

حسب نسب: سچل سرمست جي نسب جو سلسلو حضرت عمر فاروق رضه سان وڃي ملي ٿو. شجره نسب هن طرح آهي:

عبدالوهاب عرف سچل بن ميان صلاح الدين بن ميان محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو بن مخدوم عبدالوهاب بن مخدوم شرف الدين بن مخدوم موسيٰ بن حافظ علم الدين بن مخدوم شهاب الدين بن مخدوم سليمان بن مخدوم خواجه ابو سعيد بن مخدوم نور الدين بن رضي الدين بن عبدالعزيز بن مخدوم محمود بن ابو الفتح بن محمد اسماعيل بن محمد يوسف بن سليمان بن محمد بن احمد بن برهان الدين بن عبدالعزيز بن عبدالوهاب بن عبدالمطلب بن برهان الدين بن احمد بن عبدالله بن يونس بن محمد بن شيخ اسحاق بن شيخ عبداللطيف بن محمد بن باقر بن شيخ شهاب الدين بن عبدالعزيز بن عبدالله بن حضرت عمر بن الخطاب، فاروق اعظم رضي الله تعاليٰ عنه.

سچل سائينء جو ڏاڏو شهاب الدين اول بن عبدالعزيز سنه 93هه (711ع) ۾ فاتح سنڌ محمد بن قاسم سان گڏجي سنڌ ۾ آيو. کيس پيش اماميءَ جو ڪم مليل هو. سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ شيخ شهاب الدين کي سيوهڻ جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح هو سنڌ جو پهريون مسلمان حاڪم ٿيو. سنه 95هه (713ع) ۾ وفات ڪيائين.

شيخ شهاب الدين کان پوءِ سندس فرزند شيخ محمد فاروق سيوهڻ جو حاڪم ٿيو. جنهن سنه 124هه (741ع) ۾ وفات ڪئي. اهڙيءَ طرح لاڳيتو ڇهه پيڙهيون پشت به پشت سنه 217هه (832ع) تائين سيوهڻ جون حڪمران ٿيون. آخر سنه 217هه ۾ محمود غزنوي سنڌ فتح ڪري، ان وقت جي سيوهڻ جي فاروقي حاڪم شيخ محمد بن شيخ محمد اسحاق کي برطرف ڪيو، ۽ کيس پيشن مقرر ڪري ڏني. تاريخ 2- رمضان 221هه (835ع) تي هن وفات ڪئي. ڪجهه وقت کان پوءِ هن خاندان جي ٻانهن مان ڪجهه ماڻهو دادو ضلعي جي ڳوٺ خدا آباد جي ڀرسان ”نورجن“ جو ڳوٺ ٻڌي اتي رهڻ لڳا. فاروقي خاندان جا ڪجهه ماڻهو به لڏي اچي ان ڳوٺ ۾ ويٺا. محمد فاروقي جي اڻويهين پيڙهيءَ مخدوم نور الدين بن وحيد الدين جا چار فرزند ٿيا: مخدوم ابو سعيد،

مخدوم بدر الدين، ركن الدين ۽ ضياء الدين. انهن مان مخدوم ابو سعيد ۽ مخدوم بدر الدين حضرت غوث بهاء الحق زڪريا ملتاني (وفات: 1262ع) جي خليفن مخدوم شاھ جمار⁽¹⁾ جا مريد ٿيا. پنهنجي مرشد جو قرب حاصل ڪرڻ لاءِ ”سيوهڻ“ ۽ ”نورجن“ جو ڳوٺ ڇڏي گاڏڙي پرڳڻي ۾ اچي رهيا.

مرشد کان فيض حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڏاڍيون رياضتون ۽ مجاهدا ڪيائون. پنهنجو من مارڻ لاءِ دنيا جي لذتن کان پري رهي، جهنگ جي ڌٽ تي گذر ڪيائون. حضرت غوث بهاء الحق زڪريا ملتاني جڏهن سنڌ ۾ آيو، تڏهن هنن ڀائرن جي اها حالت ڏسي، کين ”ڌوٽيٿڙا“ جو لقب ڏنائين. درازا درگاه جو باني حضرت خواجہ محمد حافظ عرف ميان صاحبدنو، مخدوم ابو سعيد جي نائين پيڙهيءَ مان هو. مخدوم ابوسعيد جو مقبرو ديهه راڻيپور ۾ ڳوٺ ”موسيبي“ ۾ آهي.

ڪجهه وقت کان پوءِ حضرت مخدوم ابو سعيد جو اولاد ”موسيبي“ مان لڏي اچي راڻيپور ۾ آباد ٿيو. انهن مان قاضي مخدوم محمد شريف هڪ زبردست عالم، محدث، شاعر ۽ اهل الله ٿي گذريو آهي. ان جي اڏايل مسجد، جيڪا ڪنهن زماني ۾ جامع مسجد هئي، هينئر به اسپتال جي اتر ۾ موجود آهي. ان مسجد جي لڳ مخدوم محمد شريف ۽ سندس خاندان جي ماڻهن جون مزارون آهن.

دراز: فاروقي بزرگن کي حڪومت ۾ عزت حاصل هوندي هئي. ان خاندان جي هڪ فرد ميان احمد کي چڱي عزت واري ملازمت هئي. سندس محنت ۽ ايمانداريءَ جي نتيجي ۾ گنٽ ۽ راڻيپور جي وچ واري زمين فاروقي خاندان کي ڪلهوڙا حڪومت طرفان جاگير طور ملي. هنن اها زمين پنهنجي ٻن ايماندار نوڪرن: ’دراز وندير‘ ۽ ’ڪانجن وندير‘ کي سنڀالڻ ۽ آباد ڪرائڻ لاءِ ڏني. هو ان جاگير ۾ جدا جدا ڳوٺ ٻڌي وينا، جيڪي سندن نالن پٺيان ”دراز“، ”ڪانجن“ ڳوٺ جي نالي سا مشهور ٿيا. ڪجهه وقت کان پوءِ ”ڪانجن“ ڳوٺ ڦٽي ويو، پر ”دراز“ کي فاروقي خاندان جي طفيل عزت ۽ شرف حاصل ٿيو.

⁽¹⁾ مخدوم جمار جو مقبرو راڻيپور شهر کان ڏکڻ طرف ٻن ميلن جي مفاصلي تي شاهراه تي واقع آهي. جنهن ڳوٺ جي لڳ اهو مقبرو آهي، ان کي ”گڏيجي“ چيو وڃي ٿو.

خواجہ محمد حافظ: درازا درگاه جو باني، انهيء فاروقي خاندان جو فرد حضرت خواجہ محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو ولد ميان عبدالوهاب^{رح} آهي. اسان جو عظيم شاعر حضرت سچل سرمست^{رح} سندس پوٽو آهي. حضرت خواجہ صاحب سنہ 1101ھ (1689ع) ۾ تولد ٿيو. ۽ سنہ 1192ھ (1778ع) ۾ هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائين. کيس صاحبڏنو ”موراڳي“ ۽ ”سوائي“ جي سان بہ سڏيو ويندو هو. ان وقت سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت هئي. ميان صاحب کي ديهه مورہ ۾ اعليٰ عهدو مليل هو. روايت آهي، تہ هڪ ڏينهن گهوڙي تي چڙهي ملازمت جي سلسلي ۾ جهنگ مان وڃي رهيو هو، تہ هڪ مجذوبہ عورت اوچتو نڪري سندس رستو روڪي بيٺي. هو ڪجهه بيت پڙهي حضرت خواجہ صاحب کي چوڻ لڳي: ”خدا ٿو تو کي ڳولهي، ۽ تون وري ڪنهن جي ڳولا ۾ آهين؟“

حضرت خواجہ صاحب تي ان گنت گوءَ وڏو اثر ڪيو. ۽ دنياوي ڌنڌا ڇڏي وڃي جهنگ وسايائين. چاليهن چلن ڪڍڻ کان پوءِ حضرت خواجہ عبيدالله جيلاني رح اچي کيس مرید ڪيو. جيڪو حضرت سيد عبدالقادر جيلاني رح جي اولاد مان هو. حضرت سچل سرمست^{رح} اهو احوال پنهنجي مثنوي رازنامہ ۾ هن طرح آندو آهي:

نام جدمر مشتهر صاحبڏنو
آن محمد حافظ است در سلسلہ
روز یک می رفت بیرون از شهر
بود خواجہ بر تماشائي دگر
درميانہ کو تری و دیونہ^(۱)
دید یک دیوانہ زن بسد برهنہ
بی بی بصری بود ظاہر نام او
کس نمی دانست او را تار مو
ناگهان دیوانہ زن پیشش رسید
گفت با آن خواجہ این آهي کشید
بشنواز من راز ای مرد خدا
آن خدا در کار تو توتأ کجا

^(۱) ڪوٽڙي ۽ ڏيون نالي بہ ڳوٺ تعلقي ڪنڊياري ۾ خيرپور رياست جي دنگ تي آهن.

- بيتهها سندهي بگفتا از زبان
 آن به پيشر تو همي سازم عيان
1. چري کري بصري، کري تان کر نانهس،
 وئي پرائي وهانء، تنهنجو هينئڙو تان هيئن ٿيو.
 2. جئان گهڻو جڳ ۾، پر جسم نه جيئڻ ڏئي،
 باب نه پڙهڻ بي، هُج آلودو آلف سان.
 3. ور وجهيو ڪاڻ، ڪر سان کليو سمهين،
 آيل هي اهڃاڻ، جو ڪڙ ڇڏي تَهه اُبهين.

از شنیدن خواجه آن بيخود شده،
 باز پس گردید عاشق خود شده
 پارچه عمامه را از سر کشید
 جرعه از میخانه الفت چشید
 آمده بشکافت جنگل گوشه یافت
 جز محبت هر چه بد روی بتافت
 چهل چله اندر آن بیشه کشید
 بعد مدت شه عبیدالله رسید
 دست بیعت خواجه را دادن آن زمان
 کشف بخشید از مکان تا لامکان!

ترجمو: منهنجي ڏاڏي جو مشهور نالو صاحبڏنو آهي، جيڪو (فاروقي خاندان) جي سلسلي ۾ محمد حافظ آهي.

هڪ دفعي شهر کان ٻاهر، خواجه سير لاءِ پئي ويو ته، هڪ ديواني برهنه عورت ڏٺائين. ظاهر ۾ سندس نالو بي بي بصري هو. هن جي اصل نسل جي ڪنهن کي به خبر نه هئي. اوچتو، (اها) ديواني عورت هن جي سامهون پهتي. هن آه پري خواجه کي چيو: ”اي مرد خدا! مون کان هيءُ راز ٻڌ. اهو خدا، تنهنجي ڪمن (جي ٺاهڻ) ۾ آهي ۽ تون ڪيڏانهن ٿو وڃين؟“

سنڌيءَ ۾ چيل بيت، انهيءَ زبان ۾ تنهنجي اڳيان هن طرح چٽا پيش ڪريان ٿي:

1. چري ڪري بهري هيئن ٿيو.

2. جئان گهڻو جڳ ۾، الف سان.

3. ورَ وجهيو ڪاڻ، تہ اُبهين.

خواجه، اهو ٻڌندي ئي بيهوش ٿي ويو. جڏهن هوش ۾ آيو ته پنهنجو پاڻ تي عاشق ٿيو. مٿي تي پهريل پڳ لڌائين. محبت جي ميخاني مان چُڪي چڪيائين. سڀ ڪجهه چئي آيو ۽ جهنگل ۾ اچي تنهائيءَ جي ڪُنڊ اختيار ڪيائين. محبت جي علاوہ، جيڪي ڪجهه هو، ان کان منهن موڙيائين، ۽ انهيءَ جهنگل ۾ چاليهه ڇلا ڪڍيائين.

ڪجهه عرصي کان پوءِ شاھ عبيدالله پهتو، خواجه کي بيعت جو هٿ ڏنائين. ڪشف عطا ڪيائينس ۽ مڪان کان لامڪان تائين پهچايائينس! خواجه عبيدالله پنهنجي ٻن ڀائرن: شاھ ڪليم الله ۽ شاھ عبدالملڪ سان گڏجي سنڌ ۾ آيو هو. سنڌ ۾ ڪجهه وقت رهي، اجمير شريف روانو ٿي ويو. وفات به اتي ڪيائين ۽ اتي ئي حضرت خواجه معين الدين چشتي جي درگاه ۾ مدفون ٿيو. حضرت سچل سرمست، حضرت خواجه عبيدالله جي تعريف پنهنجي مثنوي ”راز نام“ ۾ هن طرح ڪئي آهي:

سڪندر جي مثل، هن جي در جا سوين دربان هئا. ولايت جي بادشاهيءَ جو تاج، هن جي سر تي هو. سوين دارا جهڙا بادشاهه ۽ خاقان هن جا نوڪر هئا. ڪي قباد ۽ جمشيد ۽ خسرو جهڙا بادشاهه، سندس خادم هئا. حضرت جنيد ۽ شبلي به (سندس گهوڙي جا) تنگ چڪيندڙ هئا، حضرت بايزيد ۽ حضرت ذوالنون مصري، هن وٽ وزير هئا.

آن عبيدالله باشد شاه ما
او بود هر هر قدم همراه ما
و بود نور خدا سر تا قدم
چند چون عيسيٰ کند پيدا بدم
چون سڪندر صد به دربان درش
افسر شاهي ولايت بر سرش
صد چون دارا همچون خاقان چاکرش
کي قباد و جمر چون خسرو خادمش
آن جنيد و شبلي هر فتراک گير

بايزيد و ذوالنون ھم پيشش وزير
 او بود اولاد حضرت مصطفي
 جد آن قطب زمان شد مرتضي
 شد عبيدالله باشد شمع دين
 خواجه حافظ بود باحق قرين
 شہ عبيدالله شاه سرفراز
 خواجه محمد حافظ است راز و نیاز.

اھو عبيدالله اسان جو شاه ھو. ھو اسان جي ھر ھر قدم تي ھمراھ ھو ۽
 ھو سر کان پيرن تائين خدا جو نور ھو. گھڙي پلڪ ۾ حضرت عيسيٰ عليہ
 السلام وانگر ڳوڪ سان (مردہ دلين ۾) جان وجھندو ھو.

ھو حضرت مصطفيٰ عليہ الصلوٰۃ والسلام جن جو اولاد ھو. ھن جو ڏاڏو
 زماني جو قطب علي المرتضيٰ رضي الله تعاليٰ عنه ھو.

عبيدالله، دين جي روشني ھو، خواجه حافظ کي حق جو قُرب حاصل ھو.
 شھنشاھ عبيدالله شاھ، صاحب افتخار (بلند رتبي وارو) ھو، خواجه محمد
 حافظ راز و نیاز جو صاحب آھي.

حضرت خواجه عبيدالله موڪلائڻ وقت حضرت خواجه محمد حافظ کي ٽي
 ڳالھيون چيون:

1. اوهان جا سمورا گادي نشين هميشه لوڙهي اندر رھن، ۽ ٻاھر نہ نڪرن.
2. اوهان جي وڏي فرزند صلاح الدين جي بدران خواجه عبدالحق سجاده
 نشين ٿئي.
3. اوهان جي خاندان جو ھر فرد، سجاده نشين جي بيعت ڪري، ۽ ٻئي
 ڪنھن جي بہ بيعت نہ ڪري.

انھن ھدايتن جي تعميل، پشت بہ پشت ٿيندي رھي ٿي. حضرت خواجه
 محمد حافظ، حضرت شاھ عبيدالله جي نظر فيض اثر سبب رڳجي ريتو ٿيو، ۽
 روحانيت جون منزلون تيزيءَ سان طسي ڪيائين. درگاهہ قائل ڪيائين ۽
 ڪيترن ئي خدا جي ٻانھن کي فيض ڏنائين. حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽائي رح
 سندس ھمعصر ھئا. روايت آھي، تہ حضرت شاھ عبداللطيف صاحب جن ڪھي
 اچي ساڻس ملاقات ڪئي ھئي. حضرت پير صاحب پاڳاري، حضرت پير محمد
 راشد رح جي ملفوظات مان معلوم ٿئي ٿو، تہ درگاهہ پير ڳوٺ جو باني

پير محمد بقا شاھ، ”پريالو“ جي مخدوم محمد اسماعيل رح جي وفات کان پوءِ، روحاني فيض لاءِ ميان صاحبڏني وٽ آيو هو.

ميان صاحبڏنو فاروقي سنڌي، سرائڪي ۽ فارسي زبانن جو بلند پايه شاعر ٿي گذريو آهي. سندس سنڌي شعر، بيت ۽ ڪافين تي مشتمل آهي. شعر ۾ ڪٿي صاحبڏنو ۽ ڪٿي حافظ نالو آندو اٿس. سندس ڪلام وحدت الوجود، ۽ تصوف جي تعليم جو آئينه دار آهي.

خواجہ عبدالحق: ميان صاحبڏني کي ٻه فرزند ٿيا: حضرت سچل سرمست^{رح} جو والد ميان صلاح الدين، ۽ ميان عبدالحق. ميان صاحبڏني کان پوءِ سندس مرشد جي ارشاد موجب سندس ننڍو فرزند خواجہ عبدالحق سجاده نشين ٿيو. هن جي ولادت سنه 1120ھ (1708ع) ۾ ٿي، ۽ سنه 1213ھ (1800ع) ۾ هيءُ جهان ڇڏيائين. هو وڏو عالم، فاضل، عارف ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ديني فتويٰ کي حرف آخر سمجهيو ويندو هو. ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کائنس روحاني فيض پرايو. انهن مان سندس ڀائٽي، اسان جي عظيم شاعر حضرت سچل سرمست^{رح} جو نالو سرفهرست آهي. حضرت سچل سرمست^{رح} پنهنجي ڪلام ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي سندس روحاني مرتبي جي ساراهه ڪئي آهي، ۽ پاڻ کي سندس مريد ڄاڻايو آهي. فرمائي ٿو:

مدح او از ما نمي گرد تمام، هرچه گفتم آن بود بس والسلام.

(مثنوي راز نام)

ترجمو: هن جي تعريف، اسان کان پوري ٿي نٿي سگهي، جو ڪجهه چيو اٿم، اهو اتي پورو ٿيو. والسلام (مثنوي راز نام)

يکروز بودم من بخدمت مصطفیٰ
سرور کونین آن خیرالـورا
این چنین فرمود ما را از کرم
جزه صفت پیر عبدالحق ما
از گروه خاص او را کرده ام
جلوه فیضش بود هر جا بجا
شان شوکت پیر ما بالاتر است
همچو او کس نیست در عالم علا

”آشڪارا“ خاڪ پاي پير باش

تا شوي از دوستيش بادشا.

(ديوان آشڪار، جلد اول، ص 38)

ترجمو: هڪ ڏينهن حضور پُرنور محمد مصطفيٰ ﷺ جن جي حضور اقدس ۾ حاضر هوس ته ٻنهي جهانن جو سردار، جيڪو سموري مخلوق ۾ چونڊيل ۽ پسنديدو آهي، اُن حضور عليه الصلوة والسلام جن وڏي شفقت ۽ مهربانيءَ سان حڪم فرمايو ته ”پنهنجي پير طريقت شيخ عبدالحق جي اجازت بغير، اسان جي حضور ۾ نه اچ.

اسان، تنهنجي پير و مرشد کي، پنهنجي خصوصي ۽ پسنديدو ماڻهن جي جماعت ۾ شامل ڪيو آهي ۽ ان جو فيض هر هنڌ جاري ۽ ساري آهي.“
اسان جي پير طريقت جو شان ۽ شوڪت نهايت بلند آهي، انهيءَ جهڙو وڏي رتبي وارو انسان، هن جهان ۾ ڪو به نه آهي.

اي ”آشڪار“! تون پنهنجي پير ۽ مرشد جي پيرن جي پٺي ٿي وڃ ته جيئن اُن جي همراهي ۽ دوستيءَ سان بادشاهي جي رتبي تائين پهچي سگهين.
(ديوان آشڪار، فارسي، ص 38)

درگاه جو سلسلو: حضرت خواجہ عبدالحق کي پنج فرزند ٿيا: قبول محمد اول، زين العابدين، دين محمد، ولي محمد ۽ خداداد. سيئي اهل دل ۽ عارف ٿي گذريا آهن. سخي قبول محمد اول درگاه جو سجاده نشين ٿيو. ان جي ولادت 1181ھ (1767ع) ۾ ٿي، ۽ 1245ھ (1829ع) ۾ وفات ڪيائين. ان کي ڇهه فرزند ٿيا: خواجہ نظر محمد، خواجہ محمد حافظ، خواجہ محمد سعيد، خواجہ سرور علي، خواجہ موجود علي ۽ خواجہ محمد غوث. سخي قبول محمد اول کان پوءِ هيٺيان بزرگ سجاده نشين ٿيا:

1. خواجہ نظر محمد (ولادت: 1201ھ، وفات: 1252ھ / 1786ع-1836ع)
2. خواجہ نجم الدين (ولادت: 1239ھ، وفات: 1272ھ / 1823ع - 1855ع)
3. سخي قبول محمد ثاني (ولادت: 1261ھ، وفات: 1343ھ / 1845ع - 1924ع)
4. خواجہ صاحبڏنو ثاني (ولادت: 1307ھ، وفات: 1350ھ / 1889ع - 1931ع)
5. خواجہ قبول محمد ثالث (ولادت: 1332ھ، وفات: 1371ھ / 1913ع - 1951ع)
6. خواجہ عبدالحق ثاني
7. قبول محمد ثالث

سچل سرمست رح جي سوانح

نالو: حضرت سچل سرمست رح جي جنم جو نالو عبدالوهاب هو. پر راست گوئي ۽ راست بازي جي ڪري ”سچو“، ”سچل“ ۽ ”سچيڏنو“ سڏڻ لڳا. پوءِ انهيءَ ئي نالي سان مشهور ٿيو. سنڌي، سرائڪي ۽ اردو شعر ۾ اهوئي نالو تخلص طور آندو اٿس. البته ”فارسي مثنوين“ ۽ ”ديوان آشڪار“ فارسي ۾ ”آشڪار“ تخلص ۽ ديوان خدائي ۾ ”خدائي“ تخلص آندو اٿس.

ولادت: حضرت سچل سائين، ميان صلاح الدين جو اڪيلو فرزند هو، جيڪو ميان صاحبڏني جو وڏو فرزند هو. سنه 1152ھ (1739ع) ۾ سندس ولادت ٿي. هو اڃا ڇهن سالن جو مس ٿيو، ته سندس والد بزرگوار وفات ڪئي. **تعليم ۽ تربيت:** جيئن ته اڃا ننڍڙو ئي هو، ته سندس والد وفات ڪئي، انهيءَ ڪري سندس تعليم ۽ تربيت سندس ڏاڏي ميان صاحبڏني ۽ چاچي خواجہ عبدالحق جي زير نگراني ٿي، جيڪي اهل الله به هئا، ته جيد عالم به.

اڳ ۾ اچي چڪو آهي، ته حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي جن حضرت ميان صاحبڏني جي ملاقات لاءِ ڪهي درازن ۾ ايندا هئا. هڪ ڀيري جڏهن روح رهاڻ لاءِ درازن ۾ آيا، ته حضرت خواجہ صاحب کي چيائين، ته پنهنجن صاحبزادن کي گهرايو، ته انهن کي به ڏسون. جڏهن صاحبزادا آيا، ۽ حضرت سچل سائينءَ تي نظر پيس، ته ان ڏانهن اشارو ڪري چيائين: ”اسان جيڪا ديڳ چاڙهي آهي، ان جو ڍڪ هيءُ چوڪر لاهيندو.“ مطلب هيءُ هو، ته هيءُ عارف اسرار الاهي عيان ڪندو. ٿيو به ائين. سچل سائينءَ جو ڪلام ان لاءِ شاهد آهي.

حضرت سچل سائينءَ روحاني تعليم سان گڏ ننڍپڻ ۾ ئي ديني تعليم به باقاعده حاصل ڪئي هئي. ننڍي هوندي ئي، درازا درگاه جي فيض جي چشمي مان فيضياب ٿيل، حافظ عبدالله قريشي صديقيءَ وٽ کيس ديني تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ويهاريو ويو، جيڪو پڻ وڏو عالم ۽ عارف الله هو. ٿوري ئي وقت ۾ قرآن مجيد حفظ ڪيائين، ۽ فارسي ۽ عربي جي مڪمل تعليم حاصل ڪيائين. علوم عقلي ۽ نقلي جي تڪميل پنهنجي چاچي ميان عبدالحق وٽ ڪيائين.

بيعت: حضرت سچل سرمست کي روحاني فيض بہ پنهنجي چاچي ميان عبدالحق کان حاصل ٿيو ۽ ان جو ئي دست بيعت مريد هو. ان وٽان ئي معرفت جون منزلون طئي ڪيائين. پنهنجي مرشد سان بي انتها محبت ۽ عقيدت هيس. جنهن جو اظهار پنهنجي شعر ۾ مختلف جاين تي ڪيو اٿس. مرشد جي اولاد جي بہ وڏي عزت ڪندو هو.

شادي: حضرت خواجہ عبدالحق پنهنجي نياڻي، حضرت سچل سرمست جي نڪاح ۾ ڏني. بي بي صاحبہ بہ سال حيات هئي، پر اولاد ڪونہ ٿيو. شرع جي پابندي: سچل سائين شروعاتي زندگيءَ ۾ شريعت جي پوري پوري پابندي ڪندو هو ۽ نماز باجماعت پڙهندو هو. پر پوءِ جڏهن مستيءَ واري ڪيفيت متس ظاري تي تہ استغراق جي حالت ۾ رهڻ لڳو.

صورت ۽ سيرت: مرحوم قاضي علي اڪبر درازي پنهنجي ڪتاب ”دولہہ درازي“ ۾ سچل سائين جو حليہ مبارڪ ۽ لباس هن طرح بيان ڪيو آهي:

”سچل سرمست سائين جو چهرو نوراني، صاف ۽ سفيد رنگ جو هو. خط و خال دلڪش، چشمر آهو مثل، ليڪن پُرڪيف ۽ گيسو (وار) دراز (ڊگھا) هوندا هئا، جن کي هو مٿي جي وچ تي چوٽو ڪري، ٻڏي ڇڏيندو هو. ليڪن جلال ۽ مستيءَ جي حالت ۾ جڏهن هو شعر چوندو هو، تہ سندس اهي دراز گيسو اُٻا ٿي ويندا هئا. ريش مبارڪ (سونھاري) سفيد ۽ پريل هوندي هين. قد درميانو ۽ هٿ ۽ پير ننڍا، نازڪ ۽ نرم هوندا هُين. هميشه سفيد پيراهن (پهراڻ) پائيندو هو. اڇي کٽي يا چادر ڍڪيندو هو، ۽ سرتي سبز رنگ جو فقيراڻو ڪلاه پهريندو هو. مگر جڏهن سجاده نشين صاحب جي حڪم سان ڪيڏانهن ٻاهر ويندو هو، تہ انهيءَ تاج مٿان موڱي رنگ جي خلافت جي دستار پھري نڪرندو هو. پيرن ۾ جُتي پائيندو هو، ۽ هٿ ۾ عصا کڻندو هو.“

محترم قاضي صاحب، خوراڪ ۽ رهڻيءَ جو ذڪر هن طرح آندو آهي:

”اوائل ۾ وهت تي چڙهندو هو، پر پوءِ ڪنهن بہ وهت تي نہ چڙهيو. سندس خوراڪ بلڪل سادي هوندي هئي. لسيءَ ۾ ڳاڙها مڇر وجهي، ماني پوري کائيندو هو. رات جو جوئر جي ماني پڪريءَ جي کير سان کائيندو هو. شروع ۾ گوشت جو شوروو واپرائيندو هو، پر پوءِ اهو بہ ڪاڻڻ ڇڏي ڏنائين. اڪثر روزي ۾ گذاريندو هو.

منجهند جو آرام وقت ڪاٺ جي صندل تي يا ڌرتيءَ تي آرام ڪندو هو. مگر رات ساري الله جي تات ۾ گذاريندو هو. هميشه فڪر ۽ استغراق ۾ هوندو هو. سندس اک سدائين آلي هوندي هئي، گویا سورن جو سمنڊ سندس سيني ۾ سمايل هوندو هو. ”بي درد، نامرد“ سندس مشهور مقولو آهي.

ان مان معلوم ٿيندو ته سچل سرمست^{رح} سائين هميشه ذڪر ۽ فڪر ۾ محو هوندو هو. ۽ سادگي، سنجيدگي، نهٺائي، صبر، تحمل ۽ فياضي سندس خاص خصوصيتون هيون. ايتريقدر رحمدل هو جو نه ڪڏهن شڪار ڪيائين، ۽ نه عمر ۾ ڪنهن جانور کي ذبح ڪيائين. نشيدار شين کان به دور رهيو. جيتوڻيڪ دنيوي ڌنڌن سان دلچسپي ڪانه هيس، ان هوندي به پنهنجي چاچي ميان عبدالحق توڙي ان جي فرزند سخي قبول محمد اول جي خلافت جو حق پورو ادا ڪيائين. بالڪن جي معرفت ”درازي درگاه“ جو انتظام هلائيندو هو. مرشدن پاران شادي، غمي ۽ ٻين ڪمن ڪارين سان هيڏانهن هوڏانهن ويندو هو. مير سهراب خان ۽ مير رستم خان سان سٺا تعلقات هيس. ڪنهن سائل جي مدد لاءِ مرشد جي چوڻ تي مير صاحبن جي ڪچهريءَ ۾ به ويو هو. راڻيپور، گنبت، ڪهڙا، پير گوڻ ۽ ٻين درگاهن جي بزرگن سان محبت ڀريو ناتو هيس. مرشدن جي ڪمن ڪارين سان سکر روهڙي، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي جو سفر به ڪيائين.

طالب: سچل سائين دست بيعت مريد ڪونه ڪيو. جيڪو به وٽس ايندو هو، ته ان کي مرشدن ڏانهن موڪليندو هو. مرشدن جو وري دستور اهو هو، ته روحانيت جي طالبن کي ذڪر ڏئي، تربيت لاءِ سچل سرمست^{رح} ڏانهن اماڻيندا هئا. اهڙن طالبن مان هيٺين جا نالا قابل ذڪر آهن:

1. فقير نانڪ يوسف اڳڙن وارو 2. فقير محمد صالح قادري لاڙڪاڻي وارو 3. فقير محمد صلاح دونهين وارو 4. فقير گهرام جتوئي 5. فقير شير خان پنيرو 6. جانو فقير شڪارپوري 7. سيد خير شاه 8. سيد پير شاه 9. حاجي عثمان چاڪي لاڙڪاڻو 10. سيد حسن شاه 11. فقير محمد صديق 12. فقير شير علي 13. حيدر شاه.

وفات: سنڌ جي هن سرمست شاعر، سنڌ جي سرزمين جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ توحيد جو پيغام پهچائي، روحانيت جي سڳند ۽ سرهاڻ سان سرهو ڪري،

ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کي معرفت جي رنگ ۾ ريتو ڪري، تاريخ 14 رمضان سنه 1242ھ (1827ع) تي وصال ڪيو. انهيءَ تاريخ تي هر سال سندس درگاهه تي ميلو لڳندو آهي ۽ ڪيترائي پيار جا پانڌيٽڙا ڪٿان ڪٿان ڪهي اچي، سڪ جو سلام ڀريندا آهن. سنڌ جي باڪمال صوفي شاعر حضرت قادر بخش بيدل سندس وفات جون تاريخون سنڌي ۽ فارسي شعر ۾ چيون آهن. اُهي هت ڏجن ٿيون:

ڪافي

1. عشق جو يارو درازن ۾ عجب اسرار هو،
مست سالڪ شه سچو عاشق اتي اظهار هو.
2. برهه جي برسات جو تنهن وير تي وسڪار هو،
ظاهر ۽ باطن تنهين وٽ درد جو ڌڪار هو.
3. وجد وحدت جو سدا خاصو تنهين خمار هو،
مرد سو منصور وانگر عشق جو اوتار هو.
4. منجهه سخن ان جي الوهيت سندن آثار هو،
جنگِ جذبي جوش مستي ۾ مثل عطار هو.
5. پانهنجي زائي پيرين نڪوي ورهه نروار هو،
پوءِ وصل جي موج ماڻي، ذوق کان ذخار هو.
6. سن ٻارنهن سو پائيتاليهه ۾ تيار هو،
چوڏهين رمضان جي هادي اهو هسوار هو.
7. قريدارن جي ڪٿڪ ۾ مرد منصبدار هو،
در تنهين داتا جي "بيدل" پرت جو پينار هو.

قطعه تاريخ فارسي

چون سالڪ سچو زين طلسم مجاز
سوي آشيان رفت چون شاهباز
زهي صاحب وجد منصور وقت
ڪر بي مثل بوده به سوز و گداز
به هنگام سر جوشي حالتش

نگاهش همي بود طالب نواز
 به نير التفاتي كز و يافتند
 به يك لحظه طسي گشته راه دراز
 ز هر دوجهان دست سُست آن كسي
 كه شد محرم راز آن عشق باز
 چون شد جان او عازم وصل اصل
 شنيد ارجعي باهزار عز و ناز
 دلمر جُست سال و صالح ز جان
بگفتا كه دريائي ز خار راز

1242ھ

ترجمو: اي "سچو؟" جڏهن سالڪ، هن ظاهري ڪرشم ساز دنيا مان
 شهباز جي مثل، پنهنجي آشيانه ڏانهن ويو ته، اهو عشق و محبت جي وقت جو
 منصور، صاحب آفرين، سوز ۽ گداز ۾ بي مثل هو.

مستيءَ جي وقت، سندس نگاهه جي حالت به محبت جي طلب رکندڙن لاءِ
 مشفقانه هئي. ٿوري توجه ڏيندڙ به هڪ لحظي ۾، سلوڪ جي وڏي راه
 پارڪري، وڃي پهتا.

انهيءَ جي نگاهه سبب، جنهن به پنهنجي جهانن کان پاڻ آجو ڪيو، سو
 انهيءَ عاشق جو رازدان بنيو.

جڏهن، سندس جان، اصل سان واصل ٿيڻ جو عزم ڪيو ته، هزار عزت و
 احترام ۽ لطف سان (غيبی آواز) ٻڌائين ته: "بيشڪ موٽي اچ."

منهنجي دل، سندس وفات جي سال جي ڳولا جان سان ڪئي، چيائين ته:
"درياي زخار راز".

1242ھ

يعني: "موجون هٽندڙ، سمنڊ جو راز".

در بيعنائي ازل تر کيد شد مخرج عشق
 کف ز دريائي محبت کرد بيرون موج عشق
 از خدا بودي صديق و پيش احمد شد سچو

از علي صادق يقين و پيشوا مخروج عشق
سال او را منشي بر لوح تقدير اين نوشت
بود مه برج هدي و آفتاب اوج عشق

1242ھ

ترجمو: ازل جي وعدي (عهد و پيمان) ڪري، عشق جي راه نمودار ٿي،
محبت جي سمند جي گنجي، عشق جي وير سان ٻاهر نڪتي.
خداوند تعاليٰ جي لطف ۽ مهر سان، ”سچو“ حضور ﷺ جن جي حضور ۾
۽ حضرت علي عليه السلام جيڪو بيشڪ صادق ۽ عشق جي ظهور جو پيشوا
آهي، حاضر ٿيس. تقدير جي ڦرهيءَ تي لڪندڙ، هن جو هيءُ لکيو:
”بود مه برج هدي و آفتاب اوج عشق“

1242ھ

يعني: ”هدايت جي برج جو چنڊ ۽ عشق جو بلند ترين سج هو.“
تاريخي پس منظر: سچل سائين ارڙهين صدي، ۽ اٺويهين صديءَ جي
پهرين چئن ڏهاڪن ۾ زندگي گذاري. انهيءَ زماني ۾ سنڌ وڏا لاها ڇاڙها ڏنا، جن
سنڌ جي سياسي، سماجي، اقتصادي ۽ علمي حالتن کي تمام گهڻو متاثر ڪيو.
جنهن سال 1739ع ۾ حضرت سچل سائينءَ جي ولادت ٿي، ان سال نادر
شاه سنڌ تي ڪاه ڪئي، ۽ وڏي تباهي مچائي. نه فقط تمام گهڻو مالي ۽
جاني نقصان ٿيو، پر وڏي علمي ذخيري تان به سنڌين کي هٿ ڌوڻا پيا. هن
جي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جي ڪري ”گهوڙا ڙي گهوڙا“ ۽ ”نادر ٿو اچي“ جهڙيون
چوڻيون رواج ۾ آيون. سچل سائين 15 سالن جو هو، ته احمد شاه ابداليءَ سنڌ
تي ڪاه ڪئي، ۽ مغل پرڳڻو پنهنجي قبضي ۾ رکيو. ان پرڳڻي جون حدون
اتر ۾ بلوچستان جي شهر روهڙا کان مدڻجيءَ تائين هيون. اهڙيءَ طرح ان ۾
موجوده شڪارپور، شڪارپور ضلعي جو حصو ۽ بلوچستان جو ڪجهه حصو
اچي ٿي ويا.

سنه 1762ع ۾ ميان غلام شاه ڪلهوڙو سنڌ جي گاديءَ تي ويٺو، جنهن
کي احمد شاه ابداليءَ ”شاه وردِي خان“ جو خطاب ڏنو. سنه 1763ع ۾ هن
ڪڇ فتح ڪيو. ان کان پوءِ هن حيدرآباد جو شهر ٻڌرائي، ان کي سنڌ جي
گادي بنايو. احمد شاه ابداليءَ، دير هات جو سمورو علائقو ميان غلام شاه

جي قبضي ۾ ڏنو. هيءُ علائقو ٽن سون ميلن تي پکڙيل آهي، ۽ هينئر پنجاب ۾ آهي. سنه 1768ع ۾ هن علائقي جي ”ناھرا“ قوم بغاوت ڪئي، جنهن کي مير بهرام خان، ميان جي طرفان شڪست ڏني.

ميان غلام شاھ يورپي واپارين مان فقط انگريزن کي سنڌ ۾ واپار ڪرڻ جي اجازت ڏني. هو سنڌ مان ڪپڙو، قلمي شورو ۽ نير خريد ڪري ڏيساور ڏانهن موڪليندا هئا. سنه 1772ع ۾ ميان غلام شاھ ڪلهوڙي وفات ڪئي. سندس ڏينهن ۾ سنڌ اندر گهڻي قدر امن امان رهيو، ۽ سنڌ حڪومت جون حدون ديرھ جات، ڪڇ ۽ بلوچستان جي ڪجهه حصي تائين پکڙيل هيون. هنر ۽ واپار جي ترقي ٿي، ۽ سنڌ جو مال ڏورانهن ڏيهن تائين پهتو. آبپاشيءَ جا طريقا سنڌريا ۽ زرعي پيداوار وڌي. مطلب ته سنڌ جا ماڻهو سکيا ۽ آسودا رهيا، ۽ صلح سانت سان زندگي گذاريائون. اهوئي سبب آهي، جو ان زماني کي ڪلهوڙن جي اوج جو زمانو چيو وڃي ٿو.

ان کان پوءِ سندس پٽ ميان محمد سرفراز (ڪلهوڙو) تخت نشين ٿيو. ان وقت حضرت سچل سرمست^{۲۰} جي عمر 32 سال هئي. ميان سرفراز سنڌ جو ڪامياب حڪمران ثابت نه ٿيو.

ان زماني ۾ فوجي واڳون ٽالپرن جي هٿ ۾ هيون. هن ٽالپرن سان اڇائي ڪئي (انهن کي تنگ ڪيو ۽ ستايو). مير بهرام خان کي درٻار ۾ مارايائين، ۽ ان جو پٽ مير صوبدار خان وري ميان محمد سرفراز جي ماڻهن سان وڙهندي مارجي ويو. هيءُ واقعو سنه 1774ع ۾ ٿيو. انهيءَ ڪري ٽالپرن سندس خلاف بغاوت ڪئي، ۽ سنه 1775ع ۾ کيس تخت تان لاهي حيدرآباد جي قلعي ۾ قيد ڪيائون.

ان کان پوءِ ميان غلام نبي، ميان صادق علي ۽ ميان عبدالنبي کي هڪ ٻئي پٺيان تخت تي ويهاريائون. ميان عبدالنبي هڪ ظالم حڪمران ثابت ٿيو. هنن ميان محمد سرفراز کي ماري ڇڏيو، ۽ ٽالپرن جي بد پويان پيو. آخر سنه 1783ع ۾ مير فتح علي خان کيس شڪست ڏئي، سنڌ ۾ ٽالپرن جي حڪومت قائم ڪئي.

ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ زرعي پيداوار وڌي، ڇاڪاڻ ته هنن کي زراعت سان تمام گهڻي دلچسپي هئي. هنن زرعي پيداوار کي وڌائڻ ۽ سڌارڻ لاءِ وڏيون ڪوششون ورتيون. انهيءَ مقصد لاءِ ڪيترائي واه کوٽايائون. مسٽر

ڊيل هوسٽ، ڪلهوڙن جي ڪوٽايل واهن جا نالا ڏنا آهن، جيڪي هن طرح آهن:
 ”پراڻ، نارو، اڙل، ڦليلي، گوني، پڇارو، گانگرو، لڪي، سيتا، بگهاڙ،
 داديجي، گهاڙ، امرڪس ۽ نور واه.“

آپاشيءَ جي طريقي تي سڌارو سان گڏ نوان شهر به آباد ڪيائون،
 جهڙوڪ: حيدرآباد، مراد آباد، الله آباد ۽ خدا آباد (نزدڪ هالا). ميان غلام
 شاھ ”شاھ بندر“ نالي بندر تعمير ڪرايو ۽ ”پراڻ“ کي موريءَ جو بند بڻايو،
 انهيءَ ڪري ٿر جي آبادي ۾ واڌارو آيو.

سنه 1775ع کان سنه 1783ع تائين ڪلهوڙن ۽ ميرن جي چڪتاڻ ۽ لڙاين
 جي ڪري سنڌ کي وڏو نقصان پهتو. سنه 1780ع ۾ وڏو ڦورو مدد خان پناڻ
 سنڌ تي ڪاهي آيو. ۽ اتر کان هيٺ بدين تائين ڪيترائي ڳوٺ ۽ شهر ناس
 ڪري ڇڏيائين. جوڻ ۽ فتح باغ جهڙا وسندڙ شهر ويران ٿي ويا، ۽ ڪيترائي
 سرسبز باغ ۽ آباديون ناس ٿي ويون. انهن حالتن ڪري واپار بند ٿي ويو،
 صنعت ۽ حرفت کي ڌڪ لڳو، پيداوار ۾ ڪمي اچي ويئي، ۽ ملڪ ڏڪر ۾
 تباهه ٿي ويو.

ٽالپرن، سنڌ تي پنهنجي حڪومت قائم ڪرڻ کان پوءِ حالتن کي بهتر بنائڻ
 لاءِ وڏي ڪوشش ورتي. ميان نور محمد خان جي آخري ڏينهن ۾ قلات جي بيگلر
 بيگي ڪراچيءَ جي مياڻيءَ تي قبضو ڪيو هو. ٽالپرن ڪراچيءَ تي ٻيهر قبضو
 ڪيو. ان کان سواءِ شڪارپور وارو علائقو، جيڪو افغانن جي قبضي ۾ هو،
 پنهنجي قبضي هيٺ آندائون. عمر ڪوٽ واري علائقي تي به جوڌپور جو راجا
 قبضو ڪري ويو، اهو علائقو به فتح ڪري، سنڌ جي حيثيت بحال ڪيائون. نه
 فقط ايترو، پر بهاولپور جي حاڪم کان سبزل ڪوٽ وارو علائقو هٿ ڪري، سنڌ
 جي حدن ۾ شامل ڪيائون. هوڏانهن مزارجه علائقو بروهين کان ڪسي، سنڌ سان
 ملايائون. انهيءَ ڪري راجپوت تائين ٽالپر حڪومت قائم ٿي وئي. مزارين ۽
 بليدن جو تعاون حاصل ڪري ٽالپرن پنهنجي حڪومت ڊيره جات تائين مضبوط
 ڪئي، انهيءَ ڪري سنڌ جون حدون اتر ۾ راجپوت کان ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ، ۽
 اوڀر ۾ راجپوتانا کان ڪيرٿر تائين قائم ٿي ويون.

سنڌ جو پهريون ٽالپر حڪمران مير فتح علي خان هو. ملڪ جي فلاح ۽
 بهبود لاءِ هن پنهنجي ٽن ڀائرن: مير غلام علي خان، مير ڪرم علي خان ۽

مير مراد علي خان کي پاڻ سان حڪومت ۾ شامل ڪري چوڀاري قائر ڪئي. سنڌ کي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو: (1) پهريون حصو حيدرآباد وارو، جنهن جون حدون ڪراچيءَ کان سيوهڻ ۽ ٽنڊوالهيار کان کيرٿر تائين هيون. ٿر به هن حصي ۾ هو. مير فتح علي خان پنهنجي چوڀاري سان هن حصي جو حڪمران بنيو. هيءُ ”شهاداڻي“ سرڪار سڏي وئي. (2) ٻيو حصو شاھ بندر کان چوڙ تائين هو. ان جو پهريون تخت گاه ونگي ۾ ”ڪيٽي“ هو. هيءُ علائقو مير ناري خان کي ڏنو ويو. سنه 1806ع ۾ مير ناري خان ميرپورخاص شهر تعمير ڪرائي ان کي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بنايو. هيءُ ”ماڻڪاڻي“ سرڪار سڏي وئي. (3) ٽيون حصو اتر ۾ هو، جنهن جون حدون ٿر ۽ موري کان اوڀاوڙي، روهڙي ۽ سيوهڻ تائين هيون. هي علائقو مير سهراب خان جي حوالي ڪيو ويو. ان جو تخت گاه ”خيرپور“ کي بنايو ويو. هيءُ ”سهراباڻي“ سرڪار سڏبي هئي.

اسان جي شاعر يعني حضرت سچل سرمست جو ڳوٺ خيرپور واري حصي ۾ هو. ۽ خيرپور جا حڪمران مير سندس معتقد هئا. سنڌ جي وڏي حصي تي جيتوڻيڪ حيدرآبادي حاڪمن جو قبضو هو، ان هوندي به اتر سنڌ جو سمورو علائقو مير سهراب خان جي قبضي ۾ هو. هو سخي، رحمدل ۽ ڪيترين ئي خوين جو مالڪ هو. سندس ڏينهن ۾ ملڪ ۾ امن امان رهيو. ۽ هر طرح خوشحال ۽ آباد هو. هو حضرت سچل سرمست جو همعصر ۽ معتقد هو. هن سنه 1830ع ۾ وفات ڪئي ان کان پوءِ سندس پٽ مير رستم خان تخت نشين ٿيو.

جيتوڻيڪ ميرن ملڪ جي سرحدن جي حفاظت ۽ امن امان قائر رکڻ لاءِ وسان ڪين ٿي گهٽايو، ان هوندي به چوڌاري وڏي گڙ ٻڙ هئي. فرنگي شرارتون هندستان کي پنهنجو شڪار بنائي چڪيون هيون، ۽ هينئر سنڌ ۾ پنهنجو چار پکيڙي رهيون هيون. هوڏانهن پنجاب جو حاڪم رنجيت سنگھ سنڌ تي حملي ڪرڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو. هو شاھ شجاع ۽ انگريزن جي اتحاد ٽلاڻ ۾ شامل هو.

راجپوتن ۽ دائودپوٽن به ڪئونس ڪرڻ شروع ڪئي، پر ميرن دليري، بهادري ۽ جرئت سان سڀني سان منهن ڏنو.

علمي ۽ ادبي ماحول

حضرت سچل سرمست^{رح} جي زماني ۾، سنڌ ۾ ڪيترائي عالم، فاضل ۽ شاعر موجود هئا. سندس وڏن معاصرن، بزرگن ۽ عالمن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (وفات: 1760ع)، مخدوم محمد معين ٺٽوي، حاجي شاه فقير الله علوي، مير علي شير قانع ٺٽوي، مخدوم محمد جعفر بوبڪائي، مخدوم عبدالرحمان کهڙن وارو وغيره. سندس ڪيترن ئي وڏن معاصرن ۾ فارسيءَ جي شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جهڙوڪ: محمد پناه رجا، غلام علي مداح، شيوڪ رام عطار ۽ مير جان الله شاه رضوي وغيره.

سچل سائينءَ جي وڏن معاصرن ۾ ڪيترن سنڌي شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جن الف اشباع جي نظر ۾ ڪتاب به لکيا ته وائي، ڪافي ۽ بيت جي صنفن ۾ به پنهنجا جذبات ۽ احساسات بيان ڪيا. انهن شاعرن مان شاه عبداللطيف ڀٽائي، ميان صاحبڏنو فاروقي، سلطان الاولياءَ خواجہ محمد زمان^{رح} لنواري وارو، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي ۽ روحل فقير جا نالا قابل ذڪر آهن. انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن ۾ تعليمي درسگاه موجود هئا. خاص طرح سان ڇهه وڏا علمي مرڪز هئا، جهڙوڪ: سيوهڻ، ٽپت (ٽلٽيءَ جي ڀرسان)، کهڙا، مٽياري، مهڙ (ولهار، عمرڪوٽ جي ڀرسان) ۽ چوٽياربون. اتي جي مدرسن کي سنڌ جا ٽالپر حڪمران وڏي مالي مدد ڪندا هئا. ان کان سواءِ مالدار ماڻهو به پنهنجو مال ۽ ملڪيتون مدرسن جي حوالي ڪري ڇڏيندا هئا. پڙهائيندڙ عالمن کي چڱي پگهار ملندي هئي ۽ معاشري ۾ انهن جو وڏو مان هوندو هو. ان زماني جي عالمن، فاضلن ۽ بزرگن مان، هنن بزرگن جا نالا قابل ذڪر آهن:

مخدوم محمد عارف سيوستانی (وفات: 1809ع)، مخدوم عبدالواحد سيوستانی (وفات: 1809ع)، شيخ محمد عابد انصاري (وفات: 1841ع)، مخدوم محمد ابراهيم ٺٽوي (وفات: 1810ع)، پير محمد راشد روضي ڏٿي (وفات: 1818ع)، پير صبغت الله شاه (وفات: 1831ع)، مولانا عبدالحڪيم ڪنڊوي (وفات: 1838ع)، مخدوم محمد حسن سيوهاڻي (وفات: 1805ع)، خواجہ گل محمد لنواري وارو (وفات: 1803ع)، خواجہ محمد زمان دوم لنواري وارو (وفات: 1831ع)، خليفو محمود ڪڙئي وارو (وفات: 1852ع)،

قاضي احمد علي سنڌي (وفات: 1815ع)، مولانا عبدالرحمان سنڌي لکنوي (وفات: 1829ع)، قاضي محمد عاقل سنڌي (وفات: 1815ع)، مولانا محمد علي سنڌي (وفات: 1837ع)، مفتي محمد پيرائي، نزديڪ قنبر ضلعو لاڙڪاڻو (وفات: 1856ع)، مولانا محمد كامل ڪٽباري (وفات: 1824ع)، مولانا محمد حيات ڪٽباري (وفات: 1839ع)، مخدوم محمد عاقل کهڙن وارو (وفات: 1816)، مخدوم ضياءُ الدين کهڙن وارو، سيد عبدالخالق جيلاني گهوٽڪي (وفات: 1790ع)، سيد محمد عابد ثاني جيلاني گهوٽڪي (وفات: 1799ع)، سيد فيض الله شاهه جيلاني گهوٽڪي (وفات: 1831ع)، ملا صاحبڏنو شڪارپوري (وفات: 1834ع)، ملا اويس شڪارپوري، محمد عارف صنعت شڪارپوري (وفات: 1850ع)، مير فخر الدين علوي شڪارپوري (وفات: 1854ع)، مخدوم عبدالله نٿوي (وفات: 1810ع)، قاضي احمد دمائي (وفات: 1817ع)، قاضي محمد حسين ثاني نٿوي (وفات: 1834ع)، مخدوم محمد اسماعيل وسين وارو (وفات: 1834ع) ڪان اڳ، قاضي محمد شڪارپوري، مخدوم محمد عارف سنائي (وفات: 1807ع ڪان پوءِ)، مخدوم عبدالڪريم نٿوي (وفات: 1855ع)، صوفي سيد عبدالوهاب جيلاني (وفات: 1800ع ڪان پوءِ)، مولانا محمد عيسيٰ چوهڙپوري، ضلعو لاڙڪاڻو، مخدوم عثمان متغلو (وفات: 1804ع)، خواجه نظام الدين مجددي شڪارپوري (وفات: 1856ع) ۽ پير سيد محمد ياسين جهنڊي وارو (وفات: 1858ع).

سچل سائينءَ جي زماني ۾ سنڌ ۾ ڪيترائي فارسي شاعر به موجود هئا، جهڙوڪ: سيد ثابت علي شاهه (وفات: 1810ع)، سيد عظيم الدين عظيم نٿوي (وفات: 1823ع)، مير غلام علي مائل (وفات: 1835ع)، مير ڪرم علي خان ”ڪرم“ (وفات: 1828ع)، منشي صاحبراء ”آزاد“، نواب ولي محمد خان لغاري (وفات: 1832ع)، آخوند محمد قاسم، دلپتراءِ دلپت (ديهانٽ: 1841ع ڌاري)، ملا صاحبڏنو (وفات: 1834ع)، اميد علي ”سها“، محمد عارف ”صنعت“، آخوند محمد بچل انور، مخدوم محمد صالح وزير آبادي وغيره.

سچل سائينءَ جي همعصرن ۾ سنڌي شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جن شعر جي هر صنف ۾ طبع آزمائي ڪئي. انهن شاعرن مان سيد ثابت علي شاهه، پير محمد راشد روضي ڌڻي، ملا صاحبڏنو، دلپت، سامي،

صديق فقير سومرو، دريا خان، فتح فقير، خليفو نبي بخش ۽ پير محمد اشرف جا نالا قابل ذڪر آهن.

هن زماني ۾ آخوند عزيز الله (وفات: 1824ع)، سنڌي زبان ۾ قرآن مجيد جو تحت اللفظ ترجمو ڪيو. سنڌي زبان ۽ ادب جي اها خوشبختي آهي، جو ان جي نثر جي شروعات قرآن مجيد جي ترجمي سان ٿي.

ادبي جائزو: هن دور ۾ سنڌي زبان ۽ ادب وڏي ترقي ڪئي. هن دور جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

1. هن دور ۾ ڪافيءَ ۾ وڏي پختگي آئي ۽ منجهس دلڪشي ۽ رنگيني آئي. گهاٽڙين جا ڪيترائي نمونا مروج ٿيا ۽ فن توڙي فڪر ۾ وڏي وسعت آئي. ڪافيءَ کي عروج تي پهچائڻ وارو حضرت سچل سرمست رحه آهي، پر ٻين ڪيترن شاعرن ڪافيون ڇيون، جهڙوڪ: دلپت، مير رستم خان، مير عالي خان، مير مبارڪ خان، فتح فقير، مراد فقير، صديق فقير سومرو وغيره.

2. هن دور جي شاعرن جي شعر ۾ فارسي ۽ عربي لفظ ڪجهه قدر گهڻا ملن ٿا. سيد ثابت علي شاهه جي مرثين ۾ فارسي ترڪيبن جا سهڻا مثال ملن ٿا.

3. هن دور ۾ غزل ڪجهه اڳتي وڌيو. ڪيترن شاعرن جي غزل جا نمونا ملن ٿا، انهن مان حضرت سچل سرمست رحه، سيد ثابت علي شاهه، خليفو ڪرم الله، مير نصير خان ۽ مير حسين علي خان جا نالا قابل ذڪر آهن.

4. علم عروض جي ٻين صنفن جهڙوڪ: مرثيه، سلام، مسدس، مخمس، مثنوي ۽ رباعي جو رواج پيو.

5. هن دور ۾ منظوم قصه گوئيءَ جو رواج پيو. ان سلسلي ۾ حفيظ تيوڻي جو ”مومل راتو“ ۽ خليفو عبدالله جو ”ليلي مجنون“ شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا.

6. الف اشباع جي نظم ۾ به ڪجهه ڪتاب لکيا ويا. ان قسم جو شعر سيد خير شاهه، پير محمد اشرف ۽ مولوي ولي محمد وغيره ڇيو.

7. مولود جي صنف، هن دور ۾ وڏي ترقي ڪئي. ڪيترن ئي شاعرن مولود ڇيا، جن مان ملا صاحبڏني، فتح فقير، خليفو ڪرم الله ۽ پير محمد اشرف جا نالا قابل ذڪر آهن.

8. مداح ۽ مناجات به وڏي ترقي ڪئي. اهڙي نموني جو شعر ملا صاحبڏني، صدر الدين چارڻ، حمل خان لغاري، فتح فقير، آخوند محمد بچل انور ۽ حسين فقير ديدڙ (قنبر وارو) ڇيو.

9. هَجو گوئيءَ جو رواج به هن دور ۾ پيو. سيد خير شاه ۽ سيد ثابت علي شاه هڪٻئي جي هجو لکي.
10. رزميه شاعريءَ جا به سٺا نمونا ملن ٿا. هن قسم جا مثال خليفي نبي بخش لغاري جي سر ڪيڏاري، حضرت سچل سرمست رح ۽ سيد ثابت علي شاه جي مرثين ۽ سيد حيدر شاه جي جنگنامن ۾ ملن ٿا.
11. خليفو نبي بخش پهريون شاعر آهي، جنهن سر ڪيڏاري کي قومي شاعريءَ جي اظهار جو ذريعو بنايو. سندس شعر ۾ قومي جوش ۽ جذبو آهي ۽ سنڌ جي سورھين جي ساراه آهي.
12. ٽيهه اڪري جو رواج اڳ ۾ به هو. پر هن دور ۾ هن صنف جا بلند پايه شاعر ٿيا، جهڙوڪ: ملا صاحبڏنو، خليفو نبي بخش، حمل خان لغاري، آخوند محمد بچل انور ۽ حسين فقير ديدڙ.
13. حضرت سچل سرمست جي شاعريءَ ۾ ڪيتريون نيون صنفون به ملن ٿيون، جن ۾ پهريون ڀيرو سچل سائين پنهنجا خيال ظاهر ڪيا. انهن صنفن جا نالا آهن: جهولڻو، جهولڻو ڪافي، گهڙولي، ڏوهيڙا، ڪلام، مسلسل بيت ۽ مسلسل دوها وغيره. انهن جو فني تعارف هن ڪتاب ۾ ڏنو ويو آهي.
14. هن دور ۾ هندو شاعرن جو شعر به ملي ٿو. سامي جي سلوڪن سان گڏ دلپت ۽ سندس گرو آسرداس "آسو" جو شعر به مليو آهي.
15. هن دور ۾ پهريون ڀيرو نثر جو نمونو ملي ٿو. اهو پهريون نثر آهي، آخوند عزيز الله جو قرآن مجيد جو تحت اللفظ ترجمو.

فقراھي درگاھون

- انهن ڏينهن ۾ سڄيءَ سنڌ خصوصاً "درازن" جي پسگردائيءَ ۾ فقراھي خانقاهون هيون، جتي معرفت جي مَسي جي ونڊ وڃ ٿي رهي هئي ۽ روحاني فيض جي پالو ٿي رهي هئي. انهن، پسگردائيءَ وارين درگاھن جو مختصر تفصيل هن ريت آهي:
1. گنڀت ۽ راڻيپور: هتي ابراهيم شاه ۽ صالح شاه قادري جون درگاھون هيون.
 2. گهڙا: هتي محمد ذاڪر ۽ رازق ڏنو فقير وڪر وهائي رهيا هئا، جيڪي اصل ۾ درازن جا طالب هئا.

3. هڱور جا: هتي سيد محمد عطا ولد سڪيل شاھ دونھي دکايو ويٺو هو.
4. دونھين: هتي سيد ابراهيم شاھ سلوڪ جي سڳند پکيڙي رهيو هو.
5. ڪنڊڙي: هتي روجل فقير جا فرزند: شاھو فقير، غلام علي فقير، خدا بخش فقير ۽ دريا خان فقير طالبن جي تربيت ڪري رهيا هئا.
6. روهڙي: سيد جان الله شاھ رضوي ثاني برھ جي بازار لڳايو ويٺو هو.
7. پير ڳوٺ: هتي پير محمد راشد روضي ڌڻي طالبن کي حق جي راه ڏسي رهيو هو.

انهن سڀني درگاهن سان درازن جي درگاه جو سهڻو سلوڪ هو.

پيا فاروقي شاعر

درازي درويشن ۾ قديم زماني کان ڪيترائي عالم، فاضل ۽ شاعر ٿي گذريا آهن، جن جو ڪلهوڙن توڙي ٽالپرن جي دؤر ۾ وڏو مان ۽ مرتبو هو. هن خاندان جي فارسي شاعرن مان پهريائين ”ذوق“ ۽ ”حقيري“ جا نالا ملن ٿا. انهن جي شعر جو نمونو مليو آهي، پر وڌيڪ احوال ڪونه ٿو ملي. حضرت سچل سرمست به ڪين ”ديوان آشڪار“ ۾ ياد ڪيو آهي:

”بسي شاعر نھان شد آشڪارا، کجا ذوقي کجا رفته حقيري“

انهن کان سواءِ ٻين شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جهڙوڪ: آخوند عبدالقوي تخلص ”طالع“ يا ”قوي طالع“، خواجہ محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو، ميان عبدالحق، سخي قبول محمد اول، محمد حيات ”حاتر“، گل محمد، عبدالهادي، محمد صالح، باغ علي، محمد نشان، خوش محمد، آخوند خان محمد ۽ نور علي، ميان صاحبڏني جي هڪ ڪافي نموني طور هت ڏجي ٿي:

وڙيان چو وڻڪار، جيڏيون آهي جيءَ ۾.

1. صحيح سڃاڻ سر تيون، دل ۾ آ دلدار.
2. ڪاڪيون آهي قلوب ۾، ڪيچ ڌڻي ڪوهيار.
3. ناحق وندر چو وچان، پاڪ ۾ پوتار.
4. وڻحن آقرب اوڏڙو، لڌم لون يار.
5. ساهڻون اوڏو سپرين، ڪوه پچان پيو پار.
6. صاحبڏني سمجهيو، تن اندر تڪرار.

درازي درگاه جي طالبن مان به ڪيترائي شاعر ٿي گذريا آهن، جن پنهنجي شعر جي ذريعي صوفيانه خيالن جو اظهار ڪيو. انهن مان محمد چنجهه اُڄڻ، فقير نانڪ يوسف، غلام حيدر شر، فقير محمد الح، گهرام فقير، سيد خير شاه، فقير عبدالرحمان پناڻ، ايسر فقير، آغا علام نبي صوفي، سردار بهادر محمد بخش ڪوجهي ۽ قاضي علي اڪبر دراڙيءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

سچل سرمست جون تصنيفون

فارسي تصنيفون: فارسي شعر ۾ سندس هيٺيون تصنيفون مليون آهن:
ديوان آشڪار: هيءَ ديوان پهريون ڀيرو مير علي مراد خان ٽالپر والي رياست خيرپور، نولڪشور پريس مان ڇپائي شايع ڪيو. ان کان پوءِ آغا غلام نبي صوفي مرحوم، ولبداس گاجرا جي مالي مدد سان ڇپائي شايع ڪيو. ٽيون ڀيرو لالا مڪند لعل صاحب ڇپايو.

ديوان خدائي: هن ديوان ۾ ”خدائي“ تخلص آندو ويو آهي. هن جا فقط ٽو غزل ملي سگهيا آهن، جيڪي محترم قاضي علي اڪبر صاحب مثنوي ”راز نام“ سان گڏ شايع ڪيا آهن.

مثنويون: حضرت سچل سائينءَ تصوف جي تعليم ڏيڻ لاءِ فارسي ۾ ڪيتريون ئي مثنويون لکيون آهن، جن ۾ وحدت الوجود جو فڪر دليلن ۽ مثالن سان سمجهايو ويو آهي. اهي مثنويون محترم قاضي علي اڪبر درازي سنڌيءَ ۽ اردو ترجمن سان ڇپائي شايع ڪيون آهن. ڊاڪٽر عطا محمد حامي مرحوم انهن جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو آهي. انهن مثنوين جا نالا هي آهن: رهبر نام، وحدت نام، تار نام، عشق نام، درد نام، گداز نام، راز نام ۽ وصلت نام.

نڪتہ تصوف: هي فارسي نثر ۾ هڪ تحرير آهي، جنهن ۾ طالب کي سلوڪ جي راه جي تلقين ڪيل آهي. محترم قاضي صاحب اها تحرير هڪ قلمي ڪتاب تان نقل ڪري، پنهنجي اردو ڪتاب ”سچل سرمست - شاعر هفت زبان“ ۾ ڏني آهي.

فارسي شاعريءَ جو جائزو: حضرت سچل سرمست فارسي زبان جو پُرگو ۽ بلند پايه شاعر آهي. سندس فارسي شعر جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو، ته هن ڪليات عطار، ديوان شمس تبريز، مثنوي مولانا روم، ديوان احمد جامر زنده پيل ۽ آثار جامي جو گهرو مطالعو ڪيو هو. عطار لاءِ عقيدت جو اظهار هن طرح ڪري ٿو:

اي صبا باما حقيقت شهر نيشاپور کن
ميکنم قربان بران خاک زمين اين جان و تن

خواه از عطار گان محب در پير مغان است
از ولي الله دعا اي "آشكارا" خوشستن⁽¹⁾

ترجمو: اي صبح جي ٿڌڙي هيرا! اسان کي نيشاپور شهر جي حقيقت ٻڌاءِ،
آئون، انهيءَ سرزمين جي پاڪ مٽيءَ تي پنهنجو جسم ۽ جان قربان ڪريان ٿو.
اي "آشڪار" پنهنجي لاءِ، انهيءَ ولي الله، خواجه عطار کان دعا طلب ڪر،
جيڪو پيار ۽ محبت وارو ۽ پير مغان به آهي.

حضرت خواجه احمد جام زنده پيل جو ذڪر هن طرح آندو اٿس:
من شدم عاشق بنام آشفگان،
ره، رفيق خواجه احمد جام ماست.⁽²⁾

ترجمو: آئون ته عاشقن جي نالي تي به عاشق آهيان ۽ انهيءَ نسبت جي
ڪري، اسان جو دوست ۽ (سلوڪ جي) راه جو رفيق خواجه احمد جام آهي.
سندس فارسي شعر ۾ هر هنڌ "هم اوست" جو نظريو ڪارفرما آهي.
ڪيترين ئي جاين تي مستي، بيخودي ۽ استغراق واري حالت ۾ "انالحق" جو
نعرو هنيو اٿس. سندس رڳ رڳ مان اهائي تنوار ٿي آئي:

الفارني في الله و الباقي بهي - من نيستر والله بالله من نيستر
شفيع احمد علوي مرحوم، سچل سائينءَ جي "ديوان آشڪار" بابت
صحيح لکيو آهي ته:

"ديوان آشڪار" سچو شاعر جي جذبهءَ مستي، سوز و گداز، رقت، وجداني
ذوق، فنا، عبوديت، استغراق، تجليات معرفت، ذوق فنا في الوجود سان لبريز
۽ معمور آهي. ان جي سمجهڻ ۽ سندس باريڪين، رمز ۽ اسرار کان لطف
اندوز ٿيڻ لاءِ هڪ خاص ذوق نظر جي ضرورت آهي، جا ڪاملن ۽ پاڪ نفسن
کي مليل هوندي آهي."

سچل سائينءَ جو شعر وجد، مستي ۽ بي خوديءَ جو آئينه دار آهي. چوي ٿو:

من باو مست يار مست بما - تاڪر از عهد داد دست بما
دوست را موني وهر نفس - چند ايامها گذشت بما
"آشڪارا" توشاد باش صنم - عهد نام وفا نوشت بما⁽³⁾

⁽¹⁾ ديوان آشڪار: جلد: 2، فارسي، ص 65

⁽²⁾ ديوان آشڪار: جلد: 1، ص 67 (ساڳيو)

⁽³⁾ ديوان آشڪار: جلد: 1، ص 67، فارسي

ترجمو: آئون يار سان مست آهيان ۽ يار مون سان مست آهي، ايتريقدر جو هن انهيءَ باري ۾ اسان سان وعدو ڪيو آهي.

منهنجي دوستي ۽ رفاقت، پنهنجي يار سان اڄ جي نه آهي، پر اسان جي اها هر نشيني ايامن کان آهي.

اي ”آشڪار“! تون خوش ره، ڇو ته تنهنجي محبوب ياري نپاڻڻ جو وعدو اسان کي لکي ڏنو آهي.

هن شعر تي تبصرو ڪندي شفيق احمد علوي مرحوم لکيو آهي:
 ”مٿين شعرن ۾ الستي عهد ۽ ميثاقي قول جي يادگيري ڏياريل آهي ۽ اڳوڻي پرمسرت زندگي ۽ وصال جي ڏينهن ۽ ان جي سهڻين ڳالهين کي ساريندي لطافت ۽ شيريني مخصوص آهي، جا عراقي، جامي، عمادالفيقه ڪرمانجي ڪلام ۾ ملي ٿي.“

حضرت سچل سرمست جيتوڻيڪ ”وحدت الوجود“ جي فڪر جو ترجمان ۽ ”انالحق“ جو نعرو هڻندڙ آهي، ان جي باوجود کيس شرع لاءِ بيحد عزت ۽ احترام آهي، چوي ٿو:

از شرع رومتاب گر مردي - غوث و قطب و ڪنند سلام⁽¹⁾

مطلب ته حضرت سچل سرمست جي ”ديوان آشڪار“ جو سمورو شعر وحدت الوجود، پاڻ سڃاڻڻ، الاهي عشق، ذوق عبوديت ۽ فنا في الله جهڙن روحاني مضامين سان مزين آهي. هو پنهنجي روحاني واردات به بيان ڪري ٿو، ته طالب کي تلقين ڪري ٿو، ۽ سلوڪ جي راه ۾ رهنمائي به ڪري ٿو. فني ۽ معنوي لحاظ کان به سندس شعر اعليٰ درجي جو آهي. غزلن ۾ تغزل آهي، حسن و جمال جو جلوو آهي ۽ هجر و وصال جو تذڪرو آهي. امنگن ۽ احساسن، جذبن ۽ خيالن کي اهڙو ته عمدو ۽ اثرائتو بنايو اٿس، جو ٻڌندڙ ۽ پڙهندڙ بي اختيار ٿيو وڃي. ان کان سواءِ شعر ۾ غضب جي محاکات ۽ رواني آهي، دلڪشي ۽ اثر انگيزي آهي، ڪيف ۽ مستي آهي، بيخودي ۽ بيباڪي آهي، نازڪ خيالي ۽ فڪر جي گهرائي آهي.

⁽¹⁾ جيڪڏهن تون مرد آهين ته شريعت کان منهن نه موڙ، يعني شريعت تي قائل ره. ڇو ته غوث ۽ قطب به شريعت جا سلام ڪندڙ آهن (شريعت تي هلندڙ آهن)

سچل سائينءَ جي مثنوين ۾ به تصوف جا اونها اسرار بيان ڪيا ويا آهن. انهن مثنوين ۾ ”وحدت الوجود“ ۽ ”هم اوست“ فنا ۽ بقا، مجاهدي ۽ وجد، تسليم و رضا، زهد ۽ تقوي، صبر ۽ شڪر، عالم خلق ۽ عالم امر، ذات ۽ صفات، تنزيه ۽ تشبيهه جهڙن نازڪ صوفيانہ مسئلن تي نهايت اثرائتي نموني، دليلن ۽ مثالن سان بحث ڪيو ويو آهي. خاص طرح سان ”وحدت الوجود“ کي سمجهاڻ لاءِ ڪيترائي دليل، مثال ۽ قرآن شريف جون آيتون چڱي چڱي تي آنديون ويون آهن. رواني ۽ سادگي مثنوين جون خاص خوبيون آهن. مثنوي ”وحدت نام“ ۾ چوي ٿو ته حسن ظهور پذير ٿيو، جنهن جي جلوي سان درو ديوار روشن ٿي ويا. اندر به محبوب آهي، ته ٻاهر به محبوب، ذري ۾ به انهيءَ کي ئي ڏسي سگهجي ٿو. سمورا راز بي نقاب ٿي ويا، انهيءَ ڪري خوديءَ کي ختم ڪري ڇڏ:

جلوه حسن پديدار، تجلي درو ديوار، درون بيرون دلدار،

به هر ذره ديدار، عيانست هم اسرار، من و مائي بگذار.

(مثنوي ”وحدت نام“: ص 2، قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو اڪيڊمي خيرپور، 1964ع)

حسن جو جلوه ظاهر ٿيو. انهيءَ تجليءَ سان درو ديوار روشن ٿي ويا. اندر ۽ ٻاهر محبوب آهي. هر ذره ۾ سندس ديدار آهي، سمورا راز ظاهر ٿي چڪا آهن. ”تون“، ”مان“ ۽ ”اسان“ کي ترڪ ڪري ڇڏ.

”تار نام“ ۾ پهريائين تار جي پرسوز آواز جو تاثير بيان ڪري، پوءِ تار جي آتم ڪهاڻي آندي اٿس. ان ۾ تار ٻڌايو آهي، ته جڏهن مون سختيون سٺيون، ۽ باهه جي ٿو ۽ هٿوڙن جي ڏڪن مان نڪتس، ان کان پوءِ ئي مان يار جي هٿن تائين پهتس. تار چوي ٿي:

صد هزاران رنج و محنت ديده ام

پس بدست يار خود برسيده ام

آمدنم اکنون بدست يار خویش

مي سرايد او مرا شب و روز پیش.

سوين هزار ڏک ۽ تڪليفون ڏٺيون اٿم. پوءِ مان يار وٽ پهتس. ه ٿي مان پنهنجي يار جي هٿ ۾ آهيان. هينئر مون کي رات ڏينهن، پنهنجي ذڪر جي تند و تنوار ۾ پيو وڃائي.

(مثنوي "تار نامہ": ص 10، قاضي علي اکبر درازي، اتحاد پريس سکر)
 مثنوي "گداز نامہ" ۾ هڪ هنڌ چوي ٿو، ته انهيءَ ذات جو جلوو تو ۾ ئي آهي.
 انهيءَ مٽيءَ جو پردو لاه، يعني پنهنجو پاڻ فنا ڪر، ته انهيءَ جمال جو جلوو پسين:
 اين حجابِ گل بڪش بيني فدا
 آن خدا پنھان شده اندر روا
 (ص 22)

اهو مٽيءَ جو پردو لاه ته خدا ڏسين، اهو خدا، بيشڪ پردہ جي اندر
 لڪل آهي.

"رهبر نامہ" ۾ سلوک جي راه جي سمجهاڻي ڏني اٿس. هو چوي ٿو، ته
 معرفت جي منزل جو منڍ عشق آهي. هو چوي ٿو، ته جيڪا دل عشق کان خالي
 آهي، اها ويران آهي. اها دل نه آهي، پر پاڻي ۽ مٽيءَ جو مجموعو آهي:
 هست بجز عشق ڪه ويرانه دل
 آن دل نبود مگر از آب و گل

بغير عشق جي دل، ويران آهي. اها دل نه هوندي، پر فقط مٽيءَ ۽ پاڻيءَ
 واري ٺهيل دل هوندي.

"عشق نامہ" ۾ عشق جي فضيلت ۽ اهميت تي وڌيڪ وضاحت سان
 روشني وڌي اٿس. سندس نظر ۾ عقل، عشق کان سواءِ بي معنيٰ آهي. انهيءَ
 ڪري هو عشق کي بادشاهه ۽ عقل کي ان جو سپاهي سمجهي ٿو ۽ ان کي
 سندس در جو دربان ٻڌائي ٿو:

عشق شاه است و عقل دربان او

اين سپاهي يڪ بود سلطان او

عشق بادشاهه آهي. عقل هن جي اڳيان دربان آهي. عقل صرف هڪڙي
 ئي بادشاهه عشق جي اڳيان سپاهي آهي.

(مثنوي "عشق نامہ": ص 12، قاضي علي اکبر درازي، اتحاد پريس سکر)
 درد، عشق سان لازم ۽ ملزوم آهي. "درد نامہ" ۾ چوي ٿو ته تون مرد آهين،
 ته بي درد نه ٿي، ڇاڪاڻ جو جيڪڏهن تو کي درد ناهي ته تون مرده آهين:

بيدرد مباش گر تو مُردِي

دردي نه تراست دان ڪه مُردِي

جيڪڏهن تون مرد آهين ته بي مرد نه ٿي. جيڪڏهن توکي درد ناهي ته تون مُرده آهين.

(مثنوي ”درد نام“، ص 5 قاضي علي اڪبر درازي، اسٽينڊرڊ پريس سکر)
 مثنوي ”راز نام“ ۾ ”وحدت الوجود“ جي فڪر کي ڪيترن ئي مثالن ۽ دليلن ذريعي سمجهايو اٿس. هو چوي ٿو ته هيءَ ڪثرت، وحدت جو ئي پرتو آهي. ان لاءِ هو مثال ڏئي ٿو. ته سون مان ڪيترائي زيور جڙن ٿا، جن تي مختلف نالا پون ٿا، پر سڀني ۾ ساڳيوئي سون آهي.

ڪز طلاگردند زيور صد هزار

شد بهر يڪ نونواسر وار

سون مان، سوين هزار زيور جڙن ٿا، هڪ ئي سون مان طرحين طرحين جي نالن سان زيور تيار ٿين ٿا.

انهيءَ ڪري هو چوي ٿو، ته وحدت ۽ ڪثرت هڪ آهي:

اندر همه وحدت بدانسي اي پسر

ڪثرت وحدت يڪي دان سربسر

اي پٽ! جيڪڏهن تون سمجهين ته حقيقت ۾ ڪثرت ۽ وحدت سراسر هڪ ئي آهي.

مثنوي وصلت نام ۾ انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو اٿس. ته ڪثرت ۽ وحدت کي جدا جدا به ڪري نه سمجه. انهيءَ ڪري هو تلقين ڪري ٿو ته دوئي ترک ڪر ته توکي معرفت جي منزل حاصل ٿئي:

دو مبین گر مرد راهي اي پسر

تسا شوي در راه معني معتبر

اي منهنجا پٽ! جيڪڏهن تون مرد آهين ته به نه ڏس، ته جيئن توکي معرفت ۾ معتبر مقام حاصل ٿئي.

مثنوين ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ثنا ۽ صفت بيان ڪئي اٿس. ۽ ان سان گڏ اصحاب ڪرام، اولياءَ عظام ۽ سلف صالحين جي توصيف به بيان ڪئي اٿس. مثنوي ”وحدت نام“ ۾ چوي ٿو:

مصطفیٰ و مرتضيٰ هر دو يڪي ست

در ابوبکر و عمر کس را شڪي ست

سر احمد بود عثمان در جهان

احمدش گفته رفيقي في الجنان

مصطفي ۽ مرتضيٰ ٻئي هڪ آهن ۽ ابوبڪر رضه ۽ عمر رضه جي يگانگت ۾ شڪ نه آهي. حضرت عثمان رضه، دنيا ۾ رسول اڪرم ﷺ جو رازدان هو ۽ عتيبي (آخري) جي متعلق به حضور ﷺ جن فرمايو ته بهشت ۾ به منهنجو رفيق هوندو.

مثنوي ”وحدت نام“ ص 12، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، بار دوم، جنوري 1978ع)

مثنوي ”وحدت نام“ جو فڪري جائزو الڳ ڏنو پيو وڃي.

اردو شعر: سچل سائينءَ جا پنجاهه ڪافي نما اردو غزل مليا آهن، جيڪي مرزا علي قلي بيگ واري رسالي ۾ سنڌيءَ ۽ سرائڪي ڪلام سان گڏ آيل آهن. ان کان پوءِ مولانا حڪيم محمد صادق جي مرتب ڪيل ”سرائڪي ڪلام“ جي آخر ۾ ڏنا ويا آهن. هن ڪتاب ۾، سچل سائينءَ جي اردو ڪلام ۾ ردوبدل ڪئي وئي آهي ۽ ان کي جديد اردو غزل جي صورت ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. اها ڳالهه محققن توڙي سچل سائينءَ جي طالبن جي نظر ۾ نامناسب آهي.

اردو ڪلام جي زبان قديم اردو آهي، جيڪا ولي دڪني ۽ ٻين قديم دور جي اردو شاعرن جي شعر جي زبان آهي، جن ۾ سين/سون/سيتي وغيره لفظ ملن ٿا، جيڪي هينئر متروڪ آهن. فني لحاظ کان جيتوڻيڪ غزل جي فني تقاضائن جو خيال رکيو ويو آهي، پر ان ۾ ڪافي جو رنگ غالب آهي. مضمون ساڳيو صوفيانو آهي. ”وحدت الوجود“ ۽ ”هم اوست“ جو ذڪر آهي، ۽ نفسي ۽ اثبات، فنا ۽ بقا، حال ۽ قال جهڙا باريڪ مسئلا ۽ اسرار و رموز بيان ڪيا ويا آهن. ان کان سواءِ حسن و عشق ۽ هجر و وصال جو بيان به ڀر ڀر اندر آندو ويو آهي. جمال جي جلوي جو بيان هڪ هنڌ هن طرح آندو اٿس:

ويڪهن سيتي فھر و عقل ھر سون اُڊر گيا

وہ زلف و پيچ و پيچ سون مستانہ ھورھا ھون

معشوق آج سر چيرا بناڪي آيا

مين اس حسن شمع ڀر پروانہ ھو رھا ھون

سرائڪي ڪلام: حضرت سچل سرمست سرائڪي زبان جو باڪمال شاعر آهي. سندس سرائڪي ڪلام ۾ فن ۽ فڪر جون خوبيون به آهن. ته ان ۾ زبان ۽ محاورو جون نزاکتون به نظر اچن ٿيون. سرائڪي زبان جي بلندپايه شاعر حضرت خواجہ فرید سندس سرائڪي ڪلام مان استفادو ڪيو آهي. سندس ڪيترين ئي ڪافين ۾ حضرت سچل سرمست جي تتبع ڪيل نظر اچي ٿي. زبان ۽ محاورو جي لحاظ کان به حضرت سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام قابل قدر آهي. ڇاڪاڻ جو منجهس نيٺ ۽ خالص سرائڪي لفظ ۽ محاورا نهايت حسن و خوبیءَ سان استعمال ڪيل آهن. اهوئي سبب آهي جو بلاشبہ سنڌ ۽ ملتان جي سرائڪي شاعرن جو ”سرتاج الشعراء“ آهي.

سرائڪي ڪلام جو بنيادي مضمون به ”وحدت الوجود“ آهي. هو چوي ٿو، ته مون ۾ ان ذات جو جلوو آهي. فرمائي ٿو:

ميڏڙي دل وچ يار پٽ ديان پينگهان پايان وو

آپي جهوٽي، آپ جهوٽا وي ڏيندا لوڏي لک هزار

هو ”هم اوست“ کي نهايت کولي بيان ڪري ٿو. ۽ منصور حلاج ۽ شمس

تبريزي کان متاثر نظر اچي ٿو:

اسان ڏي جاڪون لڳڙي، هوائي شمس تبريزي،

اهين جاتي مئن آيا هان جٿان خاصا دي خونريزي،

ويڪو منصور ڪون عشق ڪيتا سردار آويزي،

اٿان مئن ره ڳئي مدت آڪيا برهاڪ برخيزي،

ويڪو يارو عاشقان تي ڪيتي هي عشق انگيزي،

اصل محبوب دي آهي، سچو به خوب پرويزي.

”انالحق“ جي آواز آلاپڻ جي باوجود عاجزي ۽ انڪساري جو اظهار به

ڪري ٿو:

تيڏي در زاري زاري، الله ميڏي آهي آهي،

مئن نمائي عيبن هاڻي، تار تهاڏي تاري تاري،

نال تهاڏي روز اول تون، يار اساڏي ياري ياري،

حال اساڏي دي دلبر سائين، سڌ تنا ڪون ساري ساري.

سچل سائينءَ کي سرائڪي زبان تي وڏو عبور حاصل هو. رشيد لاشاري

مرحوم صحيح لکيو آهي:

”سچل سرمست کي سرائڪي يا پنجابي تي ايترو عبور حاصل هو، جو زنانا محاورا ۽ زنانا جذبات به اهڙي رنگ سان پيش ڪري ٿو، جو خود اتان جا رهاڪو به ڏندين آڱريون وجهي رهجي وڃن ٿا.“

سنڌي شعر: سنڌي شعر ۾ حضرت سچل سرمست فن توڙي فڪر جي لحاظ کان عظيم به آهي، ته منفرد به. سنڌي شعر جو بنيادي ۽ اهم مضمون به تصوف آهي. ”وحدت الوجود“ ۽ ”هم اوست“ جا مختلف مسئلا نهايت وضاحت سان وڏي بيباڪيءَ سان بيان ڪيا اٿس. ان سان گڏ حُسن و عشق ۽ هجر و وصال جو بيان به پُر اثر ۽ پُر درد نوع ۾ بيان ڪيو اٿس. ويوڙي جا ورلاپ هن طرح بيان ڪري ٿو:

چشمين جي چمڪار، ساه منهنجو سوگهو ڪيو،
ويهي واٽرين تسي، رُٿان زاروار،
هوت اڱڻ اچج هيڪار، اڱڻ آسروند جي.

هن دنيا ۾ اوندهه به آهي، ته سوجهرو به، رات به آهي، ته ڏينهن به، ڏک به آهن ته سک به. سچل سائين زندگيءَ جو فلسفو سمجهاڻيندي چوي ٿو ته ڏک مان سک حاصل ٿين ٿا. فرمائي ٿو:

ڏک منجهان سک، مون تالڻا جيڏيون،
ڏوريندي ڪي ڏک، سونهان ٿيڙا سڄڻا.

اهڙيءَ طرح سچل سائين زندگي ۽ زندگيءَ جي مسئلن ۽ تقاضائن جو تجزيو ڪري، اسان کي سمجهايو آهي ته انسان جي فلاح ۽ بهبود انهيءَ ۾ آهي، ته هو روحانيت جي راه اختيار ڪري پنهنجي نفساني خواهشن کي ختم ڪري، پنهنجي حقيقت هٿ ڪري. ان کان پوءِ کيس معلوم ٿيندو ته ذات مطلق جو جلوو منجهس ئي آهي. انهيءَ ڪري هو اسان کي تنبيهه ڪري ٿو، ته وحدت ۽ ڪثرت ۾ ويڃو نه وجهه. اها پيائي ختم ڪر ۽ پنهنجو پاڻ فنا ڪر، ته واحد سان تنهنجو وصال ٿئي:

بيائي پانهپ ڇڏ، آءُ تون احديست ۾،
لحمون دمئون لڏ، تان پاڪائي پاڪ ٿئي.

سچل سائين سنڌ ۽ سنڌي تهذيب ۽ تمدن جي تصوير به آندي آهي. قديم زماني ۾ سنڌ، خاص طرح سان ٿر جو دارومدار مينهن تي هوندو هو. مينهن جي وسڪار ۽ ان کان پوءِ سرسبزي ۽ شادابي جي تصوير هن طرح بيان ڪئي اٿس:

عالم کي آگاه، سارنگ ڪندو آهيو،
 گرڙ جيئن گوڙيون ڪري، ڪاهيون اچي ڪاه،
 وايو سان وارا ڪري، ٺاهيون اچي ٺاه،
 وسايائين وڏ ڦڙو، واتن تي واه واه،
 گلڌاريون ۽ گاه، پٽن تي پڌرا ٿيا.

روجهه پهاري ڳئون آهي. هي جانور به مينهن جي ڪري خوش ٿئي ٿو،
 ڇاڪاڻ جو مينهن نه پوندو آهي، ته پاڻي ۽ گاه لاءِ پئي واجهائيندي آهي.
 انهيءَ ڪري مينهن نه پوڻ جي حالت ۾ پنهنجي جوءِ ڇڏي ڪنهن وسندڙ ڏانهن
 هلي ويندي آهي. وري جڏهن مينهن پوندو آهي، ته پنهنجي وطن ورندي آهي،
 ان جي واپس ورڻ جو ذڪر حضرت سچل سرمست هن طرح ڪيو آهي:

ماٿر مينهن پيان، روجهان موٽي آهيون،
 اوسر سندا ڏينھڙا، وسري سڀ ويان،
 ٿاڻا ٿر ٿيان، ڦٽيون ڦوڙيون گڏيون.

سنڌ ۾ ڪانگ کي پرينءَ ڏانهن پيغام نيندڙ تصور ڪيو ويندو آهي.
 حضرت سچل سرمست به ڪانگ جو قدر ڪري ٿو، ۽ پڪيءَ جا پَر موتين سان
 مرصع ڪرڻ گهري ٿو، ڇاڪاڻ جو هو کيس پرينءَ جو پيغام پهچائي ٿو:
 پڪيءَ سندا پَرَ، ڪريان مرصع موتين،
 جو آڻي عجيبن ڏنهن، ڏئي خوب خبر،
 پينرڙي مون پَرَ، شال وينو ڪري وائيون.

سچل سائينءَ سنڌ جي رومانوي داستانن جهڙوڪ: سورٺ راءِ ڏياچ، نوري
 ڄام تماچي، سسئي پنهنون ۽ مومل راڻو تي تمثيلي شعر به چيو آهي. ان کان
 سواءِ پنجابي رومانوي داستان هير رانجهو جي تمثيل ۾ به پنهنجا خيال ۽
 جذبات بيان ڪيا آهن. رانجهي جي سير جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:
 ڇڏي چاهه چناب جو، راوي ڏانهن رويو
 مريون سرليون ونجهليون، وڃائيندو ويو،
 ٿانڪو ٿيسو، سونانگو نورنگ پَرَ ۾.

هن مان معلوم ٿيندو ته هو جنهن قصي جي تمثيل آڻي ٿو، ان سان
 واسطو رکندڙ ماڳ ۽ مڪان، آثار ۽ اهڃاڻ به صحيح نموني بيان ڪري ٿو.

مومل راڻي جي قصي سان ڪاڪ، ڪاپڙي، لڊاڻي، راڻي ۽ ڍٽ جو تعلق آهي.
اهي ماڳ مڪان ۽ ڪردار هن طرح آهي ٿو:

ڪاڪ نه ويا ڪاپڙي، نڪي لڊاڻي،
نڪي ڀريا ڍٽ تي، جتي رنگ رکيو راڻي،
ٿاڪيا تنهن ٿاڻي، جتي مون تون ناهه ڪا.

سسئيءَ جو ذڪر ڪندي، وندر واري واٽ جا ڏک ۽ ڏاکڻا هن طرح بيان ڪري ٿو:

وندر جي ئي وٽن ۾، زور ڪري زاري،
چڏي ويا چيرين، ڏوٻڻ هيءَ ڌاري،
هڪ واپوڙا واٽ تي، ٻي وسي ٿي واري،
برهه آهي باري، هيءَ هيءَ هونيائين جو.

نوري ۽ ڄام تماچي ۾ مهائڻ جي رهڻي ڪهڻيءَ جو نقشو هن طرح چٽيو اٿس:
ڏٺ جنين ڏوڙا، پهرڻ پاڻوڙا تئين،
پينا وڃن تن جا، گپ اندر گوڏا،
سو پٽن جي پينگهن ۾، تن لال ڏئي لوڏا،
اهي آڻيون اوڏا، ٿو وير وهائي وٽ ۾.

سورٺ راءِ ڏياچ ۽ بيجل جي ساز جي آواز جو اثر هن طرح ظاهر ڪري ٿو:

کوٽان جاجڪ جان، ڪڍي منگتي مهڙ،
گهر گهر ٻڌي گهوت جي، روڊن سنڌي رڙ،
لوڪن لڳي ٻڙ، ٻڌي بيجل ٻوليون.

مطلب ته سچل سائين، جو شعر فڪر توڙي فن جي لحاظ کان قابل قدر آهي ۽ سنڌي شعر جي ارتقا ۾ وڏي اهميت رکي ٿو، ڇاڪاڻ جو ان ۾ جدت به آهي، ته انفراديت به. ٻيون سنڌي شاعرن سچل سائينءَ جي تتبع ڪئي آهي.

سچل جو سنيھو

سر مست سائين ساڃاه جو شاعر آهي. هو انسان جي شرف ۽ شان جو قائل آهي. سندس ڪلام ۾ رندي ۽ بي باڪي آهي، مستي ۽ ڪيف آهي، انتطاري ۽ بيقراري آهي. ڪڏهن سراپا سونهن آهي، ته ڪڏهن وري سونهن جي ساراه ۾ ڍاپي ٿي نه ٿو. ڪڏهن محبوب ۾ محو ٿي محويت ۾ اچي ٿو، ته ڪڏهن وري محبوب وٽ ملتجي آهي. ڪڏهن ڪائنات جا اسرار و رموز بيباڪيءَ سان بيان ڪري ٿو، ته ڪڏهن وري حيرت جي مقام ۾ مستغرق آهي. ڪڏهن وڏي واڪي چوي ٿو:

ٻانهون ڀانءِ مَ پاڻ - تونهين مالڪ مالڪ جو

ڪڏهن وري غور و فڪر ڪندي، حيرت جي حد ۾ اچي نهايت بيباڪيءَ

سان چوي ٿو:

اسين آهيون! ڇا اسين آهيون؟!

بيلي، نه ٿا ڄاڻون، ڇا اسين آهيون.

هو غور ۽ فڪر جو شاعر آهي. ۽ اعليٰ فڪر پيش ڪري ٿو. سندس سوچ تمام مٿانهين آهي، جنهن ۾ خيال ۽ فڪر جي آزادي آهي، انساني زندگي، مزاج ۽ فطرت جو تجزيو آهي. سندس خيال ۽ فڪر صرف تصوراتي نه آهي، پر ان جي هڪ عملي صورت پيش ڪندي، تلقين ڪري ٿو ۽ پيغام پهچائي ٿو. پر افسوس جو سندس پيغام کي پرکڻ وارا ڪونهن، انهيءَ ڪري پاڻ ڇڻي ويو آهي:

ڪنهن سان ڪير نه ڪل.

جو سودو آندم پاڻ سان.

1. سودو ڪنهن نه پڇيو، آيس ۾ مشڪل.
2. گران قيمت کون سيئي، موٽيا تنهن مهل.
3. ميڙو موڙن تي ڪري. عالم ڪٿي اچل.
4. حال ڏسي تا هن جر، جيئڙو منجهه جنجل.
5. ڏوه نه مون کي ڪو ڏيو، پئي خلق منجهه خلل.
6. ”سچو“ سرفراز ڪيو، آڻي سو عشق اجهل.

حضرت سچل سرمست پنهنجو فڪر ۽ پيغام بيان ڪرڻ وقت ڪيترين

جائين تي قرآن شريف جون آيتون به مثال طور آنديون آهن، ۽ انهن جي صوفيانه

سمجھائي به ڏني آهي. آدم جي تخليق ۽ فطرت تي روشني وجهندي مثنوي ”عشق نام“ ۾ فرمائي ٿو:

1. آن ڪه ”اني اعلم“ است آگاه زد،
هر چو ”مالا يعلمون“ رمزي شود.
2. هر ظلوماً هر جهولاً کاراوست،
آگهي يا بي از اين فرموده است.
3. از ظلوماً قتل کردن نفس خویش،
از جهولاً بگذرد از خویش و بیش.⁽¹⁾

مثنوي ”عشق نام“: ص 6، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، اتحاد پريس سکر، سچل سرمست ڪوآپريٽو سوسائٽي، نومبر 1962ع)

معني: 1. قرآن حڪيم ۾ آدم کي خلق جي سلسلي ۾ الله تعاليٰ ملائڪن کي فرمايو آهي: ”اني اعلم مالا يعلمون“ (تحقيق آءِ اهو ڪجهه ڄاڻان ٿو جو اوهين نه ٿا ڄاڻو). هن بيت ۾ انهيءَ آيت ڏانهن اشارو ڪري سرمست سائين فرمائي ٿو: ”اها رمز مون کي معلوم آهي، جنهن جي اوهان کي خبر ڪانهي.“

2. آدم جي فطرت بابت قرآن حڪيم ۾ آيو آهي: ”بيشڪ اسان آسمانن، زمينن ۽ جبلن کي پنهنجي امانت پيش ڪئي، ته انهن ان کي ڪڻڻ کان انڪار ڪيو، ۽ هو ان کان ڊڄي ويا، ان کي انسان ڪيو، بيشڪ هو وڏو ظالم ۽ جاهل آهي.“

انهيءَ حقيقت ڏانهن اشارو ڪري سچل سائين فرمائي ٿو: ”ظلم ڪرڻ ۽ جهل ڪرڻ سندس ڪم آهي. تون هن جي انهيءَ فرمودي مان واقف ٿي.“

3. ظلوماً ما مراد آهي پنهنجي نفس کي مارڻ، جهولاً جو مطلب آهي، پنهنجو پاڻ کي وسارڻ.

ان مان واضح ٿيندو ته سندس فڪر جو ماخذ قرآن حڪيم ۽ الاهي تصوف آهي. مثنوي ”وصلت نام“ ۾ انهيءَ ڳالهه جي وضاحت ڪندي ڄاڻايو اٿس، ته قرآن مجيد هڪ دقيق، ڪامل ۽ مڪمل ڪتاب آهي. ان سان گڏ چيو اٿس ته: ”مون قرآن مجيد جا مختلف تفسير پڙهيا آهن، ۽ قرآني تعليم جي روح کان

⁽¹⁾ مثنوي ”عشق نام“: ص 6، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، نومبر 1962ع

واقف ٿيو آهيان." ان کان پوءِ پنهنجي تعليم جو مقصد بيان ڪندي چيو اٿس ته: "سالڪن چيو، ته قرآن ڪريم جو اصل مطلب ۽ مفهوم بيان ڪر." مثنوي وصلت نامہ جا اهي بيت هيٺ ڏجن ٿا:

1. باز قرآن مغلڪ ست و باڪمال.
توچہ دائي تا چہ گفتہ ذوالجلال.
2. من همه تفسير قرآن آن خوانده ام،
مغز قرآن را ازان بر خوانده ام.
3. باز فرمودند رہ بينان مرا،
تا بگويم اصل راؤ مغز را.⁽¹⁾

معني: 1. قرآن مجيد هڪ دقيق، ڪامل ۽ مڪمل ڪتاب آهي. تو کي ڪهڙي خبر ته الله تعاليٰ ان ۾ ڇا فرمايو آهي.

2. مون قرآن شريف جا سڀئي تفسير پڙهيا آهن ۽ ان جو اصل مطلب ۽ مفهوم سمجهيو اٿر.

3. پوءِ، طريقت جي سالڪن مون کي چيو ته مان قرآن شريف جو اصل مطلب ۽ مفهوم بيان ڪريان.

حضرت سچل سائينءَ جي شعر جو مضمون بنيادي طرح ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: وحدت الوجود ۽ حسن و عشق. هن هيٺ انهن عنوانن تي سچل سائينءَ جي شعر جي روشنيءَ ۾ بحث ڪجي ٿو:

وحدت الوجود: وحدت الوجود صوفياءَ ڪرام جو هڪ اصطلاح آهي، جنهن ۾ حق سبحانه و تعاليٰ جي توحيد ذاتي ۽ وجودي تي بحث ڪيو ويندو آهي. انهيءَ بحث جو خلاصو هي آهي ته وجود حقيقي فقط هڪ آهي، ۽ اهو حق تعاليٰ جو وجود آهي. ان حقيقت کي لاموجود الا الله چئي واضح ڪيو ويندو آهي. وحدت الوجود جن حقائق جي وضاحت ڪري ٿو، اهي هي آهن:

1. وجود حقيقي هڪ آهي، يعني فقط خدا ئي موجود آهي، ۽ ٻيو ڪجهه به نه آهي. هر شيءِ انهيءَ مان آهي، ۽ انهيءَ ۾ آهي، جيئن سمنڊ ۾ لهرون ۽ موجون،

(1) مثنوي "وحدت نامہ"، ص 16، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو سوسائٽي، ٻار دوم، 1978ع

جن جو وجود حقيقي ناهي، پراضافي آهي. حقيقت ۾ انهن جو فقط نمود آهي، جيڪو تعين جي ڪري آهي. تعين جو منجڻ، موجن ۽ لهرن جي فنا آهي. تعينات يعني موجن ۽ لهرن منجنديون رهنديون آهن، پر سمنڊ باقي رهندو آهي.

2. وجود حقيقي ئي ذات آهي، ڇاڪاڻ جو جيڪڏهن اهي ٻئي جدا جدا حقيقتون هجن، ته توحيد انهيءَ مرحلي تي ئي ختم ٿي وڃي.

3. وجود حقيقي هميشه کان آهي ۽ هميشه رهندو.

4. هو واجب الوجود آهي، يعني پنهنجي ”هئڻ“ ۾ ڪنهن جو محتاج نه آهي. هو پنهنجي ذات ۾ پاڻ قائل آهي، ۽ اهڙيءَ طرح هميشه رهندو.

5. هو واحد ۽ لامحدود آهي. جيڪڏهن ان وانگر ٻيو وجود تسليم ڪيو ويندو، ته وجود حقيقي نه واحد رهندو، نه لامحدود.

6. ان جون ٻه شاخون خاص آهن: تنزيه ۽ تشبيهه. يعني اهو عالم تنزيه ۾ موجود آهي، ۽ اهوئي عالم تشبيهه ۾ به جلوه گر آهي.

7. اهو حلول ۽ اتحاد کان پاڪ آهي، ڇاڪاڻ جو ان لاءِ ٻه ٻن وجودن جو تسليم ڪرڻ ضروري ٿيندو.

8. اهو بي مثل آهي، ڇاڪاڻ جو مثل بنجڻ لاءِ ٻه ٻئي وجود کي مڃڻو پوندو.

9. ان جو ضد ڪونهي، ڇاڪاڻ جو ضد لاءِ ٻه ٻئي وجود جو اقرار ڪرڻو پوندو.

10. اهو بي جهت آهي، ڇاڪاڻ ته جهت ۽ پاسي مان به ٻه وجود پيدا ٿين ٿا.

11. عالم جي ڪثرت ان جي احديت يا وحدت جي منافي نه آهي، بلڪ

ڪثرت، وحدت مان ئي وجود ورتو آهي. انهيءَ ڪثرت ۽ وحدت ۾ ويڃو ڪبو، ته ٻن وجودن کي تسليم ڪرڻو پوندو. انهيءَ ڪري وحدت ۽ ڪثرت هڪ ڪري ڄاڻجي.

سچل سرمست همه اوست ۽ وحدت الوجود جو وڏو مبلغ آهي، ۽ وڏي واڪي ”انا الحق“ جو نعرو هڻي ٿو. انهيءَ ڪري کيس ”سنڌ جو منصور“ چيو وڃي ٿو. هو وحدت الوجود تي تمام گهڻو زور ڏئي ٿو ۽ ان کي مختلف ۽ معقول طريقن سان سمجهاڻي، ذهن نشين ڪرائي ٿو.

انهيءَ ڪري کيس ”سنڌ جو عطار“ سڏيو وڃي ٿو. هو چوي ٿو ته انهيءَ ذات واحد کان سواءِ ٻي ڪنهن به شيءِ کي حقيقي وجود ڪونهي. هو انهيءَ کي به شرڪ سمجهي ٿو، ته ”مان به آهيان، هو به آهي.“ يعني هر قسم جي شرڪ

ڪان انڪاري آهي، پوءِ اهو شرڪ في الذات هجي يا شرڪ في الصفات هجي، يا شرڪ في الافعال هجي. هو هر هنڌ انهيءَ ذات جو جلوو جاري ۽ ساري محسوس ڪري ٿو. هو سمجھائي ٿو ته انسان جيڪڏهن پنهنجي اصل کي سڃاڻي، ته کيس معلوم ٿيندو ته اها وٽ وٽس ئي آهي. هو ٻڌائي ٿو، ته انسان ۽ ڪائنات جي ڪثرت تي ويچار ڪبو، ته اها حقيقت هٿ ايندي، ته ڪائنات جي هر شيءِ انهيءَ ذات حقيقي جو مظهر آهي، ڪا وٽ به ان کان وانجهيل ڪانهي. ”سو پڙاڏو سو سڏ“، سچل سائينءَ جي سموري ڪلام جو مول مقصد آهي.

مولانا صوفي عبدالرحمان⁽¹⁾ سنڌي لکنوي پنهنجي ”ڪلمه الحق“ ۾ ڪلمه طيبه جي مفهوم ۽ مقصد تي نهايت تفصيل ۽ وضاحت سان لکيو آهي، ۽ شرڪ ۽ وحدت الوجود جي حقيقت بيان ڪئي آهي.. هو چوي ٿو ته جڏهن اسان ڪلمو پڙهون ٿا، ته بيائي يعني شرڪ جلبي يا شرڪ في الوجود جو انڪار ڪريون ٿا. يعني اسان تسليم ڪيون ٿا ته اللہ تعاليٰ جي ذات کان سواءِ ٻي ڪنهن به شيءِ جو وجود ڪونهي. الله تعاليٰ، ڪلمه طيبه جي نزول سان هر قسم جي شرڪ کان منع فرمائي آهي. پوءِ اهو شرڪ في الذات هجي، يا شرڪ في الصفات هجي يا شرڪ في الافعال هجي. انهيءَ شرڪ کان بچڻ لاءِ اللہ تعاليٰ قرآن حڪيم ۾ واضح طور فرمايو آهي:

”لا شريك له“ (الله جو ڪوبه شريك ڪونهي) انهيءَ آيت ۾ شرڪ تي ڪوبه شرط يا قيد لڳايل نه آهي. ان جي تشريح اها آهي، ته شرڪ کان مطلقاً انڪار ڪرڻو آهي. يعني وجود صفات، افعال، آثار، مطلب ته هر قسم جي شرڪ کان انڪار ڪرڻو آهي. حضرت علامه عبدالرحمان سنڌي لکنوي صوفي جي نظر ۾ اهو آهي ”وحدت الوجود“. حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ به هر هنڌ اهائي تات ۽ تنوار آهي، يعني هر قسم جي دوئيءَ جي نفی ۽ ذات مطلق جو اثبات. ملا نور الدين عبدالرحمان جامي (وفات 1492ع) پنهنجي ڪتاب ”لوائح“ ۾ لکيو آهي:

(1) مولانا صوفي عبدالرحمان سنڌي، اصل ۾ شڪارپور لڳ ڳوڙو پاھ جو ويٺل هو. اسلامي ملڪن کان سواءِ برصغير پاڪ و هند جو سير و سفر ڪيائين. ۽ ڪيترن ئي بزرگن سان ملاقاتون ڪيائين. آخر لکنو جي هڪ مسجد ۾ وڃي رهيو. وفات به اتي ڪيائين، ۽ اتي ئي مدفون ٿيو. سندس وفات سنه 1829ع ۾ ٿي. وڏو عالم، فاضل صوفي هو. وحدت الوجود جو قائل هو.

”اي طالب، توتي لازم آهي ته پنهنجو پاڻ کي پاڻ کان مخفي رک، ۽ جيڪا هستي ذاتي ۽ حقيقي آهي، انهيءَ ڏانهن مشغول ۽ متوجه ٿي. انهيءَ ڪري موجودات جا جيڪي به قسم آهن، ان جي جمال جا جيڪي به جلوا آهن، ۽ ڪائنات جا جيڪي به جزا آهن، ان جي ڪمال جو آئينو آهي. تون پنهنجي انهيءَ نسبت کي مشق ۽ رياضت سان انهيءَ درجي تائين پهچاء، جو اها حقيقي هستي تو ۾ مدغم ٿي وڃي، ۽ خود تنهنجي هستي، تنهنجي نظر کان غائب ٿي وڃي، تان جو تون جيڪڏهن پنهنجو خيال ڪرين ته عين انهيءَ جو خيال ڪرين ۽ پنهنجو ذکر ڪرين، ته عين انهيءَ جو ذکر ڪرين. مطلب ته اهڙيءَ طرح هڪ ٿي وڃين، جو اناالحق هو الحق جي حڪم ۾ داخل ٿي وڃين.“

پئي هنڌ لکيو اٿس:

”حق تعاليٰ جي حقيقت، ان جي هستي آهي. اهڙي هستي، جنهن ۾ ڪنهن هستيءَ جي گنجائش نه آهي، نه ان ۾ تغير ۽ تبديل ۽ امڪان آهي ۽ عدد ۽ گهڻائيءَ جو گمان. سمورين حدن ۽ قيدن کان بالاتر آهي، ۽ عقل ۽ حواس پئي ان کي پنهنجيءَ گرفت ۾ آڻڻ کان معذور آهن.

انهيءَ ذات جون صفتون ظاهري طرح ته غير ذات آهي، پر حقيقت ۾ عين ذات آهن. ملا جامي لکي ٿو:

”عقلي لحاظ کان صفتون بيشڪ ذات کان الڳ آهن، پر تحقيق ۽ حصول جي نڪتہ نگاه کان عين ذات آهن. مثلاً عالم انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ صفت علم هجي، قادر انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ قدرت هجي، مزيد انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ ارادو هجي؛ ۽ اهو يقيني آهي، ته جهڙيءَ طرح اهي صفتون هڪ پئي کان جدا آهن، اهڙيءَ طرح ذات کان به الڳ آهن. پر ان جي حقيقت ته عين ذات ۾ ئي آهي، ان کان ٻاهران جو ڪو وجود ڪونهي.“

حضرت عبدالڪريم جيلي پنهنجي ڪتاب ”انسان الڪامل“ ۾ لکيو آهي:

”چاڻڻ گهرجي ته عظمت هڪ باه، علم پاڻي، قوت هوا، ۽ حڪمت مٽي آهي. هي اهڙا عناصر آهن، جن مان تنهنجو جوهر بنيو آهي، ۽ انهيءَ جوهر (يعني ذات يا تنهنجي حقيقت) جا ٻه پهلو آهن: هڪ ازل پيو ابد، ان لاءِ ٻه وصفون آهن: پهريون حق، ٻيو خلق. ان جون ٻه صفتون آهن: پهريون قديم، ٻيو حادث. ان جا ٻه نالا آهن: پهريون رب، ٻيو عبد. ان جون ٻه صورتون آهن:

پھريون ظاهر، ٻيو باطن. ان جا ٻه حڪم آهن: پھريون هي ته هو پنھنجي لاءِ مفقود ۽ پنھنجي غير لاءِ موجود آهي، ۽ ٻيو هي ته هو پنھنجي غير لاءِ مفقود ۽ پنھنجي لاءِ موجود آهي. ان جون ٻه معرفتون آهن: پھرين هي ته ڪڏهن وجوبيت ۽ ڪڏهن سلبيت هجي، ۽ ٻي هيءَ ته پھريائين سلبيت هجي، ۽ ٻي هي ته پھريائين سلبيت هجي ۽ پوءِ وجوبيت هجي.

ان مان معلوم ٿيندو ته صوفيائي ڪرام جي نظر ۾ عالم ذات باري تعاليٰ کان علحده نه آهي، پر ان ذات مطلق جي مظاهر جو نالو عالم آهي، اهو آهي: ”وحدت الوجود“. حضرت سچل سرمست به انهيءَ فڪر ۽ حقيقت جي وضاحت ڪئي آهي. ان تي ئي زور ڏنو آهي، ۽ ان کي ئي ذهن نشين ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ جيئن ٻين بزرگن پنھنجي فڪر جي وضاحت لاءِ قرآن شريف جون آيتون شاهديءَ طور آنديون آهن، تيئن حضرت سچل سرمست به اهي آيتون آنديون آهن، جهڙوڪ:

1. هو الاول والاخر والظاهر والباطن: (پ - 27، ”الحديد“، آيت - 3)

(اهو ئي اول آهي، اهو ئي آخر آهي، اهو ئي ظاهر آهي، اهو ئي باطن آهي.)

2. ڪل يوم هو في شان: (پ - 27، ”الرحمن“، آيت - 29)

-(هو هر لمحي هڪ نئين شان ۾ ظاهر آهي.)

3. نحن اقرب اليه من حبل الوريد: (پ - 26، ”ق“، آيت - 14)

(اسان ان (ماڻهو) کان ان جي شه رڳ کان به وڌيڪ ويجهو آهيون.)

4. فَاَينما تَوَلَّوْا فَمُحْ وَجْهَ اللَّهِ: (پ - 1، ”البقره“ - آيت - 115)

(تون جيڏانهن به منهن ڪندين، اوڏانهن الله جوئي منهن آهي.)

5. وفي انفسهم افلاتبصرون: (پ - 26 - ”الذاريات“ - آيت - 21)

(۽ توهان ۾ آهي، ۽ توهان ڏسي نٿا سگهو.)

وجودي تصوف جو علمبردار ۽ انالحق جو نعرو هڻندڙ منصور حلاج صوفياءَ ڪرام وٽ تمام گهڻو مشهور آهي. سڀني صوفين سندس ذڪر آندو آهي. اسان جو حضرت سچل سرمست، منصور حلاج جي خيال ۽ اعلان سان متفق آهي: چوي ٿو:

جتي ماڻهن ميٽ، آءُ تتي ناهيان،

سسي سنباهيان، پئيءَ شاھ حلاج جي.

شيخ منصور حلاج بيضاوي (وفات 359ھ/969ع) مشهور و معروف صوفي ٿي گذريو آهي، ۽ ڪنهن به تعارف جو محتاج نه آهي. سندس نعرو ”انالـحق“ اڄ تائين توضيح طلب رهيو آهي. فرانسيسي مستشرق ”لوئي ميسنر“ حلاج بابت مفصل تحقيق ڪئي آهي، ۽ سندس ڪتاب ”الطواسين“ وڏي تحقيق کان پوءِ 1913ع ۾ پيرس مان شايع ڪرايو. ان ۾ حلاج چوي ٿو:

”جيڪڏهن مان پنهنجي وعدي (انالـحق) کان ڦري وڃان، ته مان به بهادريءَ ۽ جوانمرديءَ جي ميدان مان ڪڍيو ويندس.“

اڳتي هلي چوي ٿو:

”مون هينئر چيو آهي، ته حق کي نٿا سڃاڻو، ته ان جي علامتن کي ته سڃاڻو. ان جي هڪ علامت ”مان“ آهيان. ”انالـحق“ (مان حق آهيان يا منهنجو نفس ناطق حق آهي) ڇاڪاڻ جو مان هميشه حق سان گڏ رهيو آهيان.“

حضرت سچل سرمست به وڏي واڪي ”انالـحق“ جو نعرو هڻي ٿو:

سوز گداز ۽ غم، مڙوئي معاف ٿيو،
مار دمامين دم، عاشق انالـحق جو.

منصور هڪ هنڌ چوي ٿو:

”حقيقت، حقيقت آهي، ۽ خلقيت خلقيت. خلقيت ترڪ ڪريو، ته جيئن ”هو“ بنجي سگهو، ۽ ”هو“، ”اصل“ ۾ اعتبار سان ”تون“ بنجي وڃي.“

حضرت سچل سرمست انهيءَ خيال کي ڪيترين ئي جاين تي آندو آهي.

نموني طور ڪجهه بيت ڏجن ٿا:

”تون“، هين سان، ”تون“ لپين، ”مان“ لپان ”تو“ سان،
”تون“، ”هي“، ”آءُ“ سڀهن، ”لا“ ۾ موجودات ٿي.

جي تر ڇاتو ”پاڻ“، ته آءُ پيو ڪو آهيان،
ڪنڌ غرق گمان، ڳهلا انهيءَ ڳالهه ۾.

”مان“ جي حقيقت بيان ڪري منصور چوي ٿو:

”عقل ۽ قياس جا غلامو! ائين نه مان هينئر ”انا“ (مان) آهيان، يا ڪڏهن هوس. مان هڪ بي هنر عارف آهيان، ۽ منهنجي هيءَ حالت خالص ۽ بي هنر نه آهي. جيڪڏهن مان ”هو“ ۾ رهندس، ته ”انا“ نه رهندي.“

حضرت سچل سرمست چوي ٿو:

معلوم ٿي مرشد کون، ٻي جا ڳجهي ڳالھ،
هن جي ڇا مجال، ”هو“ ٿي ”هن“ سان.

حضرت سچل سرمست شيخ عطار کان به گهڻو متاثر آهي، ۽ سندس ذڪر پنهنجي شعر ۾ ڪيو اٿس. شيخ فريد الدين عطار (وفات 127هـ / 745ع) پنهنجي ڪتاب ”منطق الطير“ ۾ فرمائي ٿو:

”معرفت باري جي صورت فقط هيءُ آهي، ته انسان پنهنجي خوديءَ کي هستي مطلق ۾ گم ڪري:

”تو مباحث اصلا ڪمال اين ست و بس
تو درو گر شو وصال اين ست و بس
تو درو گر شو صلوي آن بود
پرچه آن نه بود فضوي آن بود.“

ترجمو: اصل ڪمال هي آهي، ته تون پنهنجي هئڻ مان هٽ ڪڍ، تون هن (ذاتِ الاهي) ۾ گم ٿي وڃ ۽ اهو وصال آهي ۽ بس. تنهنجي لاءِ اهو جائز ۽ واجب آهي ته هن ۾ گم ٿي وڃين، ۽ جي ايئن نه ٿيو ته ٻيو سڀ ڪجهه بيڪار آهي.

حضرت سچل سرمست فرمائي ٿو:

”پاڻ وڃائج نور نظر ۾، ته وسرئي ٻي آڪائي،
فنا کون اڳي بقا نه ٿيندين، جيئن پارو ۽ پاڻي،
صورت منجهان ٿي ٻي صورت وڃون گرد اڏائي.“

وجودي فڪر جو وڏو شارح ۽ فيلسوف شيخ محي الدين ابن عربي (وفات 638 هـ / 1240ع) آهي. سندس ٻه ڪتاب: ”فصوص الحڪم“ ۽ ”فتوحات مڪيه“ مشهور آهن.

حضرت سچل سرمست جو فڪر ابن عربيءَ جي فڪر ۽ شرح سان به مطابقت رکي ٿو. ابن عربي چوي ٿو ته وجود مطلق هڪ آهي. فقط اهوئي موجود آهي. هر ٻي شيءِ فقط ان جو مظهر آهي. انهيءَ ڪري عالم ۽ الله هڪٻئي جو عين آهن. هو عالم ۽ الله جي ذات کي ذات ۽ صفات جي عينيت جي بنا تي تصور ڪري ٿو. يعني جوهر ۽ عرض جي عينيت جي بنا تي. انهيءَ

ڪري هو چوي ٿو، ته عالَمَ، ان جي صفات جي محض تجلي آهي. سچل سائين اها ڳالهه هن طرح بيان ڪئي آهي:

صورت ۾ جاءِ دَمَ جي، دَمَ ريءَ نه صورت ڪم جي،
دَمَ ۾ جا لذت غم جي، وهه واهه ڳالهه خاصي.

آهي بي نام و نشان، سرانهيءَ جو ناهي امڪان،
طرحين طرحين پوشاڪان پهرئين، ڪل يوم هُوَ في شان،
ظاهر ذات صفات سهي، ڪر سِرِي سِرِه انسان.

آهيان آءُ اسرار، جيڏيون مون کي ڪير ٿيون پانيو،
ايس هن عالَمَ ۾ باري چاڙهي بارُ،
اٿيو صدق يقين سان اديون ڙي اعتبارُ،
نوري ناري ناهيان، آهيان رَبُ جبارُ.

پوئين مصرع جو اهو مطلب نه آهي، ته هو پاڻ کي الله سڏائي ٿو. حقيقت اها آهي ته هو پنهنجي نفي ڪري ٿو. ۽ صفات جي حقيقت کي تسليم نٿو ڪري. منصور حلاج به ائين ئي چيو آهي:

”جنهن چيو، ته مان ذات کي ان جي صفتن مان سڃاتو، انهيءَ صانع کي ڇڏي صنعت تي اکتفا ڪئي.“

حضرت سچل سرمست جي خيال ۾ هر ٻي شيءِ ان ذات مطلق جو اولڙو آهي، انهيءَ ڪري صفات يا ڪثرت جو حقيقي وجود آهي ئي نه. يعني ٻيو ڪجهه به ڪونهي، فقط اهوئي آهي. اهوئي سبب آهي جو هو چوي ٿو، ته مان ته آهيان ئي نه، آهي ئي اهو: ”نوري ناري ناهيان“ جو مطلب آهي، ته نور ۽ نار جي ڪا جدا حقيقت ڪانهي، پر ذات جون صفات آهن. صفات جيئن ته ذات جو عين آهي، انهيءَ ڪري هو چوي ٿو، ”نور ۽ نار سان منهنجو ڪو واسطو ڪونهي، پر مون ۾ انهيءَ ذات جو جلوو جاري ۽ ساري آهي.“ يعني هو جڏهن پنهنجو پاڻ فنا ڪري ٿو، تڏهن کيس فقط اهائي ذات نظر اچي ٿي. انهيءَ حالت ۾ ڪيفيت ۾ هو بي اختيار ٿي چوي ٿو:

نوري ناري ناهيان، آهيان رب جبار.“

فنا جو مطلب آهي، ته انسان پنهنجي انفراديت ختم ڪري، ذات مطلق اندر سمائجي، وحدانيت جي تڪميل ڪري. حضرت جنيد بغدادی فناجا ٿي درجا بيان ڪيا آهن:

پهرين قسم جي فنا هيءَ آهي، ته طالب پنهنجي صفات اخلاق ۽ مزاج جي قيد کان آزاد ٿي وڃي، ٻي قسم جي فنا هيءَ آهي، ته طالب پنهنجي نفس جي لذت کان بلڪل دست بردار ٿي وڃي. فنا جو ٽيون قسم هي آهي، ته طالب تي رباني تجليات جو ايڏو غلبو ٿي وڃي، جو سندس موجود وجود جي حقيقت سندس اکين کان اوجھل ٿي وڃي.

حضرت جنيد ٽين درجي جي فنا جي وضاحت ڪندي چيو آهي، ته هن درجي جو مقصد آهي، ته انسان انهيءَ شعور کان به عاري ٿي وڃي، ته هو ”روياي حق“ جي مقام تي پهچي چڪو آهي. وڌيڪ سمجهايو اٿس، ته فنا ان وقت طاري ٿئي ٿي، جڏهن هڪ عابد تي ذات الاهي پوري طرح چانئجي وڃي ٿي، سندس چوڌاري احاطو ڪري ٿي، ۽ ان تي پوريءَ طرح فتحياب ٿي وڃي ٿي. اهڙيءَ حالت ۾ جيتوڻيڪ ان جي چوڌاري رهندڙ انسانن لاءِ ان جو جسماني وجود ۽ ظاهري هيئت باقي رهي ٿي، پر ان جي انفراديت بلڪل فنا ٿي وڃي ٿي. هن جي اندر هن جو الڳ وجود باقي نٿو رهي. حضرت سچل سرمست تي اها ڪيفيت طاري هئي، ۽ سندس ڪلام انهيءَ حالت ۽ ڪيفيت جي ترجماني ڪري ٿو:

اڀريو آفتاب، جهليو تارن هڏ نه تاب

گوشا ويا، ٿي گر سي.

ڏٺو تماشو تيغ جو کوپن ڪنڌ ڪپائي.

جيڪي هيٽس جيڏيون، ساڳي آءُ ٿيو،

پاڻهي پنهل آهيان، ڇاڻي ڪونه پيو،

ظاهر منهنجي ذات کي، ڪيچن پاڻ ڪيو،

”سچو“ سارو سچ ٿيو، وڃئون وره وئو.

”وحدت الوجود“ جي فڪر جي سلسلي ۾ تنزيه ۽ تشبيه جو مسئلو به اچي ٿو. تشبيه جي لفظي معنيٰ آهي مشابھت ڏيڻ. علم الڪلام جي اصطلاح

۾ معنيٰ آهي خالق کي مخلوق جي صفات سان متصف ڪرڻ. تنزيه جي معنيٰ آهي پاڪ ڪرڻ. علم الکلام جي اصطلاح ۾ هي لفظ انهيءَ مفهوم کي ظاهر ڪري ٿو. ته مخلوق جي صفات، خدا جي ذات ۾ نٿي ڪري سگهجي. ابن عربي تنزيه محض يا تشبيه محض ٻنهي جو اقرار ڪري ٿو. چاڪاڻ جو ٻنهي تصورن جي تقاضا آهي: اثبوت موجودات. هو ان کي هن طرح بيان ڪري ٿو. ته جيڪڏهن جدا جدا اثبات تنزيه محض يا تشبيه محض سان ڪيو وڃي، ته ان جي اطلاق جي نفی ٿي وڃي ٿي. انهيءَ ڪري توحيد جو اثبات تنزيه ۽ تشبيه ٻنهي سان ڪرڻ گهرجي. حضرت سچل سرمست به انهيءَ خيال جو قائل آهي. تشبيه محض جو اقرار ڪندي چوي ٿو:

ڪاٿيئن ملا قاضي تون، ڪاٿيئن سيد سڏائين ٿو،
ڪاٿيئن مڻج برهمڻ تون، ڪاٿيئن بانگ ٻڌائين ٿو،
ڪاٿيئن منهن ۾ محراب، ڪاٿيئن تلڪ لائين ٿو،
ڪاٿيئن تسبيحان ٿو سورين، ڪاٿيئن جڻيا پائين ٿو.

ٻئي هنڌ تنزيه محض يا تشبيه محض ٻنهي جو اقرار ڪري ٿو:
ذاتيءَ منجه ذات چيائي، بازي يار بنائي،
هادي حقيقت حال جي، مون کي ساري سڻائي،
سڀ ڪنهن ۾ سڄڻن، نوبت نينهن وڃائي،
ڪاٿيئن انالحق جي، تن چوٽ ته ڇلائي،
”انالاحمد بلامير“ اها معنيٰ مڙيائي،
ڪاٿيئن مسيتين ۾، ٿيو خاصو خدائي،
موتي مڙهين وڃ ۾، تنهن مالها ڦيرائي،
اندر ٻاهر هڪڙو، آهي صورت سڀائي،
ڳالهه نه سمجهڻ جهڙي، پر سڀا سمجهائي،
ڪافر مومن هڪڙو، ”سچو“ ٻوڙج پيائي.

”وحدت الوجود“ جو فڪر سمجهائڻ ۽ ذهن نشين ڪرائڻ لاءِ پنهنجي شعر ۾ ڪيترائي دليل ۽ مثال ڏنا اٿس. خاص طرح سان فارسي شعر ۾ دليلن ذريعي هي مسئلو سمجهائڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي اٿس. ”ديوان آشڪار“ جي هيٺين بيتن ۾ الف جو مثال ڏنو اٿس. جيئن هڪ الف مان سوين

حرف بڻجن ٿا، تيئن وحدت مان ڪثرت وجود ورتو آهي. ان کان پوءِ آئيني جو مثال ڏنو اٿس، ته جهڙيءَ طرح آئيني ۾ پنهنجي تصوير ڏسي سگهجي ٿي، اهڙيءَ طرح پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڏسو، ته ان ذات مطلق جو جلوو جاري ۽ ساري نظر ايندو:

1. زنا چيزي شد يڪ چيز پيدا،

ڪه او در هر دو عالم شد هويدا.

2. ترا در حرف مي بايد تصور،

بود از يڪ الف صد حرف معني.

3. هر آن كه اصل خود رامي شناسد،

شود آگاه او از اين معنا.

4. توئي آئينه او آئينه آران،

ڪه از آئينه باشد روي بنما.

(ديوان آشڪار: جلد: 1، ص 36، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي نومبر 1981ع)

معني: 1. عدم مان هڪ شيءِ وجود ۾ آئي، ۽ اها پنهي جهانن ۾ ظهور پذير ٿي ويئي.

2. تون حرف کي پنهنجي تصور ۾ آڻ. هڪ الف مان معنيٰ جا سوين حرف بنجن ٿا.

3. جيڪو شخص پنهنجي اصليت کان واقف آهي، اهوئي هن معنيٰ جو مطلب سمجهي سگهي ٿو.

4. تون آئينو آهين، ۽ هو اهوئي آهي جو آئيني ۾ نظر اچي ٿو، ۽ آئينو انهيءَ لاءِ هوندو آهي، ته ان ۾ صورت ڏئي وڃي.
مثنوي ”رهر نام“ ۾ اها ڳالهه درياھ ۽ چوليءَ جو مثال ڏئي سمجهائي اٿس. فرمائي ٿو:

1. موج ز درياي چو بيرون فتاد،

بر طرف دشت چنان رو نهاد.

2. دشت همه سيل دريا شود،

بعد از ان سبزه صحرا بود.

3. گر نہ زند موج همان آب کو.

تاکہ بصرًا رخ سیلاب او.⁽¹⁾

معنی: 1. جڏهن چولي درياھ کان ٻاهر اٿلي، تڏهن بيابان جو رخ اهڙي طرح سان کيائين جو.

2. سڄو بيابان درياھ جي وهڪري هيٺ اچي ويو، انهيءَ کان پوءِ، بيابان سرسبز ٿي ويو.

3. جيڪڏهن درياھ اهڙيءَ طرح لهرون نه هڻي ها، ته هيءُ سيلاب جو رخ بيابان طرف ڪيئن ٿئي ها؟

مثنوي ”وحدت نام“ ۾ پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت بيان ڪندي فرمائي ٿو:

1. دل را نيست قراري، بد لر هست شراري،

پس از و عاشق گشتر.

در ميخانه بر فتر، تاز مسجد بگذشتر،

رشته تسبيح گسشتر.

2. چه کمر حالت مستر، گه بالا گه پستر،

بخلاتق بد نامر.

خاص هستر نه عامر، نه جماعت ز امامر،

کردم از زهد سلامر.⁽²⁾

3. درد و عشقش انعامر، راه توحيد مقامر،

در ره عشق چه چاره.

زدم از عشق نقاره، دل ماپاره پاره،

ز سبب خاص قطاره.⁽³⁾

معنی: 1. دل کي قرار ڪونهي، ان ۾ آلا تا پڙڪن، ۽ اهوئي منهنجي

عاشق هجڻ جو سبب آهي. ميخاني ويندي جڏهن مسجد وٽان لنگهيس ته تسبيح چني ڇڏير.

⁽¹⁾ مثنوي ”رهبر نام“: ص 16، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، جنوري 1964ع

⁽²⁾ مثنوي ”رهبر نام“: ص 4-6.

⁽³⁾ مثنوي ”وحدت نام“: ص 4-6، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، جنوري 1964ع

2. مان پنهنجي سرمستيءَ جي ڪهڙي ڪيفيت بيان ڪريان. ڪڏهن بلنديءَ تي آهيان، ته ڪڏهن پستيءَ تي آهيان. ماڻهن ۾ بدنام ٿيس. نه خاص ماڻهن ۾ شمار ٿيان ٿو، نه عوام ۾. نه مقتدي آهيان، نه امام. پر زهد کي بهرحال مون ترڪ ڪري ڇڏيو آهي.

3. مون کي انعام ۾، هن جو عشق ۽ درد مليو آهي ۽ منهنجو مقام (منزل مقصود) سندس وحدانيت جي راهه آهي، عشق جي راهه ۾ انهيءَ کان سواءِ ٻي ڪابه واٽ نه آهي. مون عشق جو بگل وڄايو، دل ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويئي ۽ انهيءَ ڪري منهنجو شمار خاص ماڻهن ۾ ٿيڻ لڳو آهي.

”تار نام“ ۾ وجودي فڪر کي سمجهاڻ لاءِ تار جي اتر ڪهاڙي بيان ڪئي اٿس؛ جنهن ۾ تار پنهنجي اصلي حقيقت ۽ موجوده حالت بيان ڪري رهي آهي. اهڙيءَ طرح سمجهايو اٿس، ته هن ڪثرت ۾ انهيءَ ئي ذات مطلق جو جلوو جاري ۽ ساري آهي. فرمائي ٿو:

1. جسـم طـنبـور اسـت و تـار چـون زبـان،

مي ڪند اسرار مولـيٰ راعـيان.

2. تـار جـان اسـت قـلب را طـنبـور دان،

هـسـت زـا نـگـسـت سـرايـنـدـه بـيان.

3. ايـن حـقـيـقـت تـار چـون کـردم تـمام،

صـبر خـود خـود شـد ز گـفـتن و السـلام.

معنيٰ: 1. جسـم طـنبـور آهي، ۽ تـار زبـان جـي مـثـل آهي، جيڪا الله جا

لڪل راز بيان ڪري ٿي.

2. تار جان آهي، ۽ دل طنبور آهي، جا اگر جي اشاري سان ٻڌائي ٿي.

3. اها حقيقت جڏهن تار پوري ڪئي، ته پوءِ خود بخود صبر ۾ اچي

ويئي، وڌيڪ سلام.

”مثنوي گداز نام“ ۾ به وحدت الوجود جو مسئلو دليلن سان ثابت ڪيو

ويو آهي. هڪ دليل هيٺ ڏجي ٿو، جيڪو برف جي ڳرڻ ۽ پاڻيءَ جي اصليت بابت آهي:

1. بـرف آرد روي بـسـوي آفتـاب،

مي گدازد محو گردد گشت آب.

2. اصل آن آب است آب برف،

برف آن آب است بشنو اين صرف.

3. چون هستي خود بيايد برف گشت،

چون گداز برف از هستي برفت.

4. صد تصرف زد شد بعد از گداز،

گشت کار او سبزه ها کرده فراز.⁽¹⁾

معني: 1. برف جڏهن سج ڏانهن ٿي منهن ڪري، ته ڳري وڃي ٿي ۽ پاڻي ٿيو پوي.

2. اصل اهو پاڻي هو، جنهن مان برف ٺهي، برف اهو ساڳيو پاڻي آهي، هيءُ لفظ سمجھ.

3. جڏهن هئڻ ۾ آئي، ته برف ٿي ۽ جڏهن وري ڳري ويئي، ته هن جي هستي هلي ويئي.

4. ڳرڻ کان پوءِ هن مان سوين ڪم ٿيا. ان مان ڪي ئي ڪيتيون ۽ سبزيون آباد ٿيون.

اهو مسئلو سمجھائڻ سان گڏ انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو اٿس، ته تون حقيقت ۾ ڪجهه به نه آهين، پر انهيءَ ڪُل جو جز آهين. انهيءَ ڪري توکي پنهنجو وجود وساري انهيءَ ذات مطلق ۾ ملي هڪ ٿي وڃڻ گهرجي، يعني فنا کان پوءِ ئي تون بقا جي منزل ماڻيندين. مثنوي ”راز نامہ“ ۾ اها ڳالهه نهايت وضاحت سان سمجھائي اٿس. هڪ هنڌ فرمائي ٿو:

1. از وجودت باش کلي بي خبر،

خيال خود راهم بياري در نظر.

2. در نگاهم ديد خود را محو کن،

تا رسي دربار گاه ذوالمنن.

3. از دريچہء ديدها بيرون بيا،

تاشوي در هر دو عالم بادشاه.

⁽¹⁾ مثنوي مگداز نامہ: علي اڪبر درازي، ص 24، مطبوعه اتحاد پريس سکر، 1963ع

4. جسمر را گر ساز ديده را شناس.

اين حقيقت بياد در قياس.

معني: 1. پنهنجي وجود کان تون ٻي خبر ره، ۽ پنهنجي خيال کي نظر ۾ رک.

2. پنهنجي نگاه ۾ پاڻ کي محو ڪري ڇڏ ته تون الله جي حضور ۾

پهچي سگهين.

3. ظاهري نگاه جي دري کان ٻاهر اچ، ته ٻنهي جهانن جو تون بادشاهه ٿين.

4. جسمر کي گر ڪر ۽ نظر کي سڃاڻ، اها حقيقت، تو کي پنهنجي

فڪر ۾ رکڻ گهرجي.

نثري تحرير ”نڪتہ تصوف“ ۾ طالب کي تلقين ڪندي کيس سڀ کان

پهريائين اهائي ڳالهه ذهن نشين ڪرائي اٿس. فرمايو اٿس:

”حق جي طالب کي گهرجي ته پنهنجي صفتن کي فنا ڪري، الله جي صفتن

سان بقا جو وجود مائي، ۽ خودي (پاڻپڻو) جي وڻ کي پاڙان پئي ڪڍي.“

پاڻپڻي جي پڄاڻي، حقيقي عشق ۽ درد کان سواءِ ممڪن نه آهي. انهيءَ

ڪري عشق، درد ۽ سوز تي تمام گهڻو زور ڏنو اٿس. مثنوي ”درد نامہ“ ۾

سمجهايو اٿس:

1. اين درد بود همه سعادت.

اين درد شده همه هدايت.

2. اين درد قطع کنند منازل.

شد در دو جهان عشق نازل.

3. کمر میکنند و غرور شاهي.

چم چترو چم تخت و چم مَبَاهِي.⁽¹⁾

معني: 1. اهو درد سمورو نيڪ بختي جي نشاني آهي. انهيءَ درد ۾

سموري هدايت سمايل آهي.

2. اهو درد سڀ منزلون طيءَ ڪرائي ٿو، ٻنهي جهانن ۾ عشق عطا ڪري ٿو.

3. اهو بادشاهي غرور گر ڪري ٿو، تاج، تخت ۽ غرور کي هٽائي ٿو.

⁽¹⁾ مثنوي ”درد نامہ“: ص 3، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو اڪيڊمي

خيرپور، جنوري 1963ع

اهڙيءَ طرح ”وحدت الوجود“ جو فڪر نهايت وضاحت سان سمجهايو اٿس. ۽ مثال ۽ دليل ڏئي ذهن نشين ڪرايو اٿس. انتخاب ۾ به جدا جدا صنفن مان ڪجهه ڪلام ڏنو ويو آهي، جيڪو سندس فڪر ۽ پيغام جي پوري پوري وضاحت ڪري ٿو.

مطلب ته حضرت سچل سرمست انسان کي خود فریبيءَ مان ڪڍي، خودشناسيءَ جو سبق ڏئي ٿو. احساس ڪمٽيءَ کان بچائي، انسان کي پنهنجو حقيقي شرف ۽ شان سمجھائي ٿو. هو حڪیمانہ انداز ۾ جز ۽ ڪل جي حقيقت ذهن نشين ڪرائي ٿو، انسان کي سندس منزل ۽ مقصود سمجھائي ٿو. هو وڏي جرات ۽ بيباڪي سان حقيقت تان پردو کڻي ٿو. جهڙي جرئت، مستي، جوش ۽ بيباڪي سچل سرمست جي ڪلام ۾ آهي، اهڙي ٻئي ڪنهن به شاعر جي ڪلام ۾ نه ملندي. هو انسان کي وڏي واڪي سڏي، جهنجهوڙي، جاڳائي اعليٰ منزل تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. سندس ڪلام، زندگيءَ جو تفسير به آهي، ته تعبير به آهي. هن سوري ۽ سينگار، مٺي ۽ مستي، وحدت ۽ ڪثرت، نفي ۽ اثبات جي مختصر لفظن ۾ زندگيءَ جي سمورن رازن کي سموهي ۽ سمائي هڪ نصب العین جي نشاندهي ڪئي آهي. اهوئي سبب آهي جو سندس ڪلام زندگيءَ جو آئينو به آهي، ته زندگيءَ جو تفسير به آهي، ۽ ان سان گڏ اعليٰ ۽ ارفع زندگيءَ لاءِ هڪ پيغام به آهي.

وحدت نام

سچل سرمست جي سنيھي جو مول متو ”وحدانيت“ آھي. ھو مختلف طريقن سان توحيد جو عقيدو ذھن نشين ڪرائي ٿو. ”وحدت نام“ ۾ سچو زور توحيد جي سمجھائڻ تي ڏنو اٿس، ۽ ”وحدت الوجود“ جي فڪر کي دليلن ۽ تمثيلن ذريعي واضح ڪيو اٿس. انھيءَ ڪري ھت سندس سنيھي جي چٽائي لاءِ ”وحدت نام“ جو مطالعو ۽ فڪري جائزو پيش ڪجي ٿو:

سچل سائينءَ جي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ ھن ھڪ مقصد کي سامھون رکي شعر چيو آھي، ۽ پنھنجي ڪلام کي ”سنيھو“ سڏيو آھي. البت ائين بہ چيو اٿس تہ اھو عام ماڻھن لاءِ نہ آھي، ڇاڪاڻ جو انھن جو ذھن ان جي گھرائين تائين پھچي نہ ٿو سگھي. فرمائين ٿا:

چند گوئير ڪلامي، تر سازير تماامي،

فھر بفھر پيامي، خواص خواند نہ عوامي،

تا ازين نام و نامي، اين خدائي است غلامي.^(۱)

[ان کان وڌيڪ مان ڇا چوان؟ مان تہ سڀ ڪجهه چئي چڪو آهيان. تون منهنجي پيغام کي سمجھ. منهنجو پيغام، خاص ماڻهن جي پڙهڻ لائق آهي، عوام لاءِ نه آهي، هيءَ دنيا قيد خانو آهي.]

ھونئن تہ حضرت سچل سائينءَ جو سمورو ڪلام تصوف جي اسرار و رموز جي وضاحت ۾ آھي، پر ھن مثنويءَ ۾ خاص طور تي ”وحدت الوجود“ کي سمجھائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آھي. فارسيءَ کان سواءِ، سنڌي ڪلام ۾ بہ ”وحدت نامو“ آھي. فارسي مثنوي ”وحدت نام“ ھن بيت سان شروع ٿئي ٿو:

جلوۂ حسن پديدار، تجلبي در و ديوار،

درون بيرون دلدار، بہ ھر ذرہ ديدار؛

عيانست ھم اسرار، من و ما اي بگذار. (ص 2)

[حُسن جو جلوو ڏيکار ٿيو، جنهن جي تجلبي درو ديوار هر ذري ۾ ڏسي سگهجي ٿي. سمورا راز بي نقاب (ظاهر) ٿي چڪا آهن. تون ”مان“ ۽ ”اسان“ کي ڇڏي ڏي] ڇو تہ، ذات مطلق جو جلوو هر شيءِ مان عيان آهي.

^(۱) مثنوي ”وحدت نام“: ص 18، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو اڪيڊمي،

”وحدت نام“ سنڌيءَ جي شروع - بيت هي آهي:

اول پيري پڇ، جي بند خيالات جا،

تنهن پڇاڻا وڃ، حلاجي حيرت ۾.

حضرت سچل سرمست وحدت الوجودي صوفي هو، ۽ منصور حلاج جي

نظريه جو قائل هو. سندن نظر ۾ منصور جو نظريو اهو شراب آهي، جنهن جي

خمار سان ظاهري پردا پري ٿي وڃن ٿا، ۽ دوتيءَ مان نجات ملي وڃي ٿي:

شراب اين منصوري، از و شد مخموري،

محو شد کنز و قدوري، کشف القلوب و قبوري،

بود اين همه مزدوري، بر هدير ز دوري. (ص 2)

[منصوري شراب اهو ئي آهي ۽ هي ان جو خمار آهي، جنهن سان ”کنز“

۽ ”قدوري“ محو ٿي چڪا آهن. ”کشف القلوب“ ۽ ”کشف القبور“ ته فقط

هڪ مزدوري آهي. اسان دوريءَ کان نجات حاصل ڪئي آهي.]

”کنز“ ۽ ”قدوري“ فق جا ڪتاب آهن. سچل سائينءَ جي نظر ۾ حقيقي

عشق، ظاهري علم جي دليلن ۽ صحبتن کي بلڪل ختم ڪري ڇڏي ٿو. سندن

مٿئين بيت مان اهو به معلوم ٿئي ٿو، ته ”کشف“ ۽ ”ڪرامت“، تصوف جي

راه ۾ ڪابه اهميت نه ٿا رکن. سندن سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام مان به اهائي

ڳالهه واضح ٿئي ٿي.

تصوف جي رستي ۾ فنا کي نهايت اهم مقام حاصل آهي. نه فقط ايترو،

پر پهريون مقام ئي فنا جو آهي. ”وحدت نام“ فارسيءَ ۾ سچل سائينءَ خود

پنهنجي ڪيفيت هن طرح بيان ڪئي آهي:

حقاڪ از خود رستيم، سخن راست گفتيم،

آشک از دیده روانم، کنر از درد بيانم،

نه هميسر نه همانم، هم سر سبحانم. (ص 2)

[بيشڪ اسان پنهنجو پاڻ کان ازادي حاصل ڪئي آهي ۽ هيءَ سچي

ڳالهه چئي آهي. منهنجي اکين مان ڳوڙها جاري آهن، ۽ مان پنهنجو درد بيان

ڪري رهيو آهيان. مان نه هي آهيان ۽ نه هو آهيان، بلڪ سراپا الاهي راز

آهيان.] - يعني فنا کان پوءِ ئي سراپا راز الاهي بڻجي ويا.

ٻئي هنڌ فرمائين ٿا، ته مان خوديءَ کان آزادي حاصل ڪرڻ کان پوءِ ئي هميشه وصال جي حالت ۾ آهيان:

ڪڙمن ما اي رستي، ز مذاهب بگذشتي،

عجب اين است خيال، بود اين قيل و مقال،

دائما هست وصال، جس و جان وبال. (ص 2-4)

[تون ”مان“ ۽ ”اسان“ يعني، خوديءَ مان آزادي حاصل ڪئي. مذهبن کان اڳتي نڪري وئين. منهنجو هي خيال آهي ته انوکو، پر اصل ڳالهه اها آهي ته مان هميشه وصال ۾ آهيان. هي جس ۽ جان مون لاءِ وبال آهي].

هن وسيع ڪائنات ۾ ڪنهن به شيءِ کي حقيقي وجود نه آهي. وجود مطلق فقط هڪ آهي - يعني وحدت ئي وحدت آهي، ڪثرت عارضي آهي. انهيءَ ڪري سموريون صورتون خيالي آهن. طالب کي گهرجي، ته ان راز کي سمجهي، دوئيءَ کي دور ڪري ۽ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري. ان کان پوءِ ئي کيس هميشه لاءِ حق جو وصال حاصل ٿيندو، ۽ بقا جي مقام تي پهچي ويندو. حضرت سرمست فرمائي ٿو:

نه کسي داند حال، هست موهوم اشڪال،

هر کجا او، تو کجائي، بگذري از من و ما اي،

گر به بحر عدم آيي، نه فنا اي به بقا اي

[منهنجي حال جي خبر ڪنهن کي به نه آهي. سڀ صورتون خيالي آهن. هر جڳهه اهوئي آهي. تون ڪٿي آهين؟ خوديءَ کي ڇڏي اڳتي وڌي وڃ. تون جيڪڏهن پنهنجو پاڻ کي نابودي جي سمنڊ ۾ آڻيندين، ته فاني نه ٿيندين، بلڪ بقا حاصل ڪندين.]

جوش ۽ مستي ئي انهيءَ اسرار کي کولي سگهي ٿي. ان کان سواءِ طالب جي ڪاميابي ناممڪن آهي. جوش ۽ مستي وري عشق حقيقي جي ذريعي ئي اچي سگهي ٿي. فرمائين ٿا:

تو بيابي بحوشي، خلعت عشق بپوشي،

بسر هست خماري، که عيان شد اسراري،

موج مستي بکناري، برساند يکباري. (ص 4)

[حوش ۾ اچ، عشق جي پوشاڪ پاء. منهنجي دماغ ۾ اهڙو خمار آهي، جنهن جا اسرار کلن ٿا. هيءَ موج ۽ مستي، آخر هڪ دفعي منزل مقصود تائين پهچائي ڇڏيندي.]

سچل سائينءَ پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت هن طرح بيان ڪئي آهي:
 ڇه کنمر حالت مستر، گهه بالا گهه پستمر،
 بخلاشڪ بد نامر، خاص هستر نه عامر،

نه جماعت نه امامر، ڪردم از زهد سلامر. (ص 4)

[مان پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت ڪهڙي بيان ڪريان. ڪڏهن بلنديءَ تي آهيان، ڪڏهن هيٺانهينءَ ۾ آهيان. ماڻهن ۾ بدنام ٿيس. نه خاص ماڻهن ۾ شمار ٿيان ٿو، نه عام ماڻهن ۾ ليکيو وڃان ٿو. نه مقتدي آهيان، نه امام ٿي آهيان. پر زهد کي مون سلام (ترڪ) ڪري ڇڏيو آهي.]

درد عشق انعامر، راه توحيد مقامر،

دوره عشق چه چاره، زدم از عشق نقاره،

دل ما پاره پاره، ز سبب خاص قطاره. (ص 4-6)

[عشق جو درد منهنجو انعام آهي. وحدت جي راهه منهنجي منزل مقصود آهي. عشق جي درد جو ڪوبه علاج نه آهي. مون عشق جو بگل وڃايو. اسان جي دل ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويئي، انهيءَ ڪري ئي منهنجو شمار خواص مان ٿيڻ لڳو.]

ان مان معلوم ٿيندو، ته حقيقي عشق جي انتهائي منزل سرمستيءَ واري ڪيفيت آهي. حضرت سچل سرمست جي نظر ۾ انهيءَ عشق جي ٽي ذريعي ذات مطلق جي سواءِ ٻين سڀني شين کان قطع تعلق ٿي وڃي ٿو، ۽ طالب فنا جي مقام تائين پهچي وڃي ٿو:

عشق دوڪار بدانند، اول از خود برهاند،

سر بشمشير برانند، جز خدا هيچ نمائد،

بس به محبوب رسانند، غير خيالات برانند. (ص 16)

[عشق به ڪم ڪري ٿو: پهريون اهو ته پنهنجو پاڻ کان آزادي ڏياري ٿو، ۽ پوءِ اهو ته تلوار سان سر وڍي ٿو. تان جو الله تعاليٰ جي ذات کان سواءِ ٻي ڪابه شيءِ باقي نه ٿي رهي. ان کان پوءِ محبوب سان ملائي ٿو. ٻيا سمورا غير خيال دل مان ڪڍي ڇڏي ٿو.]

پر عشق آسان نہ آهي، ان لاءِ وڏي همت گهرجي:

همچو منصور بداني، تابيا گر تو تواني،

شمس زو همت نشاني، گر کند اين انساني،

گشت زو سرمد فاني، سهل اين راه نداني. (ص 16)

[جيڪڏهن تو ۾ منصور جهڙي همت آهي ته پوءِ بيڙوڪ عشق جي ميدان

۾ ٽپي پئ، اوڏي همت وارو شمس تبريز انهيءَ عشق جي نشاني آهي، ڇاڪاڻ

جو عشق انسانيت کي ختم ڪري ڇڏي ٿو. سرمد کي به انهيءَ ئي ختم ڪيو

هو. انهيءَ ڪري، انهيءَ راه کي آسان نه سمجهو.]

حضرت سچل سائينءَ پنهنجي حقيقي عشق جو جيڪو تجربو بيان فرمايو

آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ جڏهن عشق جي بحر ۾ وڃي پهچن ٿا، ته

کين ذات مطلق کان سواءِ ڪوبه حقيقي وجود ڏسڻ ۾ نه ٿو اچي. انهيءَ ڪري

دنيا کان منهن موڙي ڇڏين ٿا:

چون به هر سوي دويدم، به بحر عشق رسيدم،

نعره اي موج شنيدم، جرءِ اي ز درد چشيدم،

غير آن يار نديدم، سرزِ عالم بکشيدم. (ص 8)

[مان جڏهن هر طرف ڊوڙڙ کان پوءِ عشق جي بحر تي وڃي پهتس. ته اتي موج

جو آواز ٻڌم، ۽ اتان ئي درد جو چڪو چڪير. مون کي انهيءَ ذات واحد کان سواءِ

ٻيو ڪوبه يار ڏسڻ ۾ نه آيو. انهيءَ ڪري مون دنيا کان منهن موڙي ڇڏيو.]

ان مان معلوم ٿئي ٿو ته هم اوست جو اقرار اهڙيءَ طرح ڪن ٿا، جيئن

ڪو پنهنجو تجربو يا صحيح مشاهدو بيان ڪندو هجي. ان کان پوءِ انهيءَ

نظريي کي قرآن حڪيم جي آيتن ۽ عقلي دليلن جي ذريعي سمجهائڻ ۽ ثابت

ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. قرآن مجيد جي آيت ”اينما تولو افئمر وجه الله“

(يعني جيڏانهن تون رخ ڪندين، اوڏانهن الله هوندو.) ڏانهن اشارو ڪندي،

فرمائين ٿا، ته جڏهن تون تقليد جو رستو ڇڏي پاڻ تحقيق ڪندين، ته پوءِ توکي

هر طرف فقط ذات مطلق جوئي جلوه ڪارفرما نظر ايندو⁽¹⁾.

⁽¹⁾ تقليد اختيار نه ڪرڻ بابت ”وحدت نام“ سنڌي جو هڪ بيت آهي:
هيءَ نه واٽ هئاءِ جي، آهي نڪا تقليد،
تحقيقاً توحيد، آهي راه رسول جي.

اين راه نه تقليدي، چونڪه براو تو رسيدي،
جرع زمي چشيدي، سر ز حبيب بکشيدِي،
ثر وجه الله بديدي، در عشقش بگزِيدِي.

[هي رستو تقليد جو نه آهي. تون جڏهن ان جي ويجهو پهچندين، ته شراب جو هڪ ڍڪ پيئندين ۽ منهن، حبيب ڏي ڪندين ته تو کي هر طرف الله ئي الله نظر ايندو. پوءِ تون ان جو عشق اختيار ڪندين.]

قرآن شريف جي آيت، "وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ" (يعني، اوهين ڪٿي به هجو، الله اوهان سان گڏ آهي.) جو حوالو ڏيئي، انهيءَ ئي مسئلي کي ثابت ڪن ٿا:

"وَهُوَ مَعَكُمْ" اقرار است، ڪلمه آن حق اعتبار است.
ڪُننم از سر بياني، بجهان عين عياني،

نبود شك و گُماني، نبود اسرار نهاني. (ص 8)

[”وهو معكم“ جو اقرار آهي، ۽ هي حق جو ڪلمو قابل اعتبار آهي. مان هڪ اهڙي راز کي دنيا جي اڳيان بي نقاب (ظاهر) ڪري رهيو آهيان، جنهن ۾ ڪنهن به قسم جو شک شبهو ڪونهي. واقعي، هي هڪ گچهو راز آهي.]
ظاهري تمثيلن ذريعي سمجهائين ٿا ته ڳڙ، مصري ۽ ڪنڊ بظاهر جدا جدا شيون آهن، پر اهي هڪ ئي شيءِ، ڪمند مان پيدا ٿيون آهن. يعني ڪثرت ۾ دراصل وحدت جو ئي جلو آهي. فرمائين ٿا:

اي ز وحدت ڪثرت بين، قند و مصري شکر بين،
در اصل نيشکر بين، زو همين هر اثر بين،

هست يکسان نه دگر بين، اي پسر کن تو نظر بين. (ص 10)

[اي پُٽ! وحدت مان ڪثرت کي ڏس، تو کي جيڪي ڳڙ، مصري ۽ ڪنڊ نظر اچن ٿا، اهي دراصل ڪمند مان ئي آهن، ۽ ان جا مختلف روپ آهن. انهن کي هڪ ئي سمجه، هڪ ٻئي کان مختلف نه سمجه ۽ چڱيءَ طرح سان غور ڪر.]

اُن کان پوءِ پيچ جو مثال ڏنو اٿن، جنهن مان وڏ پيدا ٿئي ٿو. جنهن ۾ جدا جدا تاريون، پن ۽ ميوو ٿئي ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ سون، مٽي ۽ ڪپهه جو مثال به ڏنو اٿن. فرمائين ٿا ته سون مان مختلف زيور ٺهن ٿا، مٽيءَ مان

علحدہ علحدہ قسم جا ٿانو ٺهن ٿا، ۽ ڪپھ مان جدا جدا قسم جا ڪپڙا تيار ڪيا وڃن ٿا، پر مختلف زيورن جو اصل هڪڙو ئي آهي، يعني سون. مٽيءَ جي ٿانون جي ابتدائي شيءِ به هڪ ئي آهي، يعني مٽي. اهڙي ريت مختلف ڪپڙا به ساڳئي ڪپھ مان تيار ڪيا وڃن ٿا.

ان مان سندن اهو مطلب آهي، ته ڪثرت ۾ دراصل وحدت ئي ڪارفرما آهي. اهو ثابت ڪرڻ کان پوءِ، فرمائين ٿا ته تون پاڻ کي چڱيءَ طرح سڃاڻ، اها ذات تو کي تو ۾ ئي ملندي:

پاک ذات اندرون تو، گر گشتي و شوي او،
من نير اوست هميگو، هست آن احد مدان دو.

دست از خويشتن شو، راست گفتار بيان نو. (ص 12)

[اها ذات پاک تو ۾ ئي آهي، تون پنهنجو پاڻ کي گر ڪري ”هو“ ٿي وڃ. هي مان پنهنجي طرفان نه، پر ان جي چوڻ تي ئي چئي رهيو آهيان. ان کي به نه سمجه، هو هڪ آهي، تون پنهنجو پاڻ تان دستبردار ٿي وڃ. هيءَ مان نئين، پر سچي ڳالهه ڪئي آهي.]

سندن نظر ۾ آدم جي عظمت جو سبب به اهوئي آهي. طالب کي سندس عظمت هن طرح سمجهائين ٿا:

تون نه جو اي دريا اي، ايڪه در غير نيائي،
اين هم از تو ضيا اي، بگذر از زهد ريا اي،

هست درجه تو علایي، نه فنايي به بقايي. (ص 12)

[تون پاڻيءَ جي ننڍي واهي نه آهين، پر درياھ آهين. تون پاڻ کي غير ۾ شامل نه ڪري. هر شيءِ ۾ تنهنجو ئي جلوو آهي. نمائشي زهد کي ترڪ ڪري. تنهنجو مرتبو تمام بلند آهي. تون فاني نه، پر باقي آهين.]

سندن نظر ۾ جسم فاني ۽ روح باقي ۽ اصل شيءِ آهي، سڀ ۽ موتيءَ جي تمثيل جي ذريعي، انهيءَ شيءِ کي هن طرح سمجهايو اٿس:

جسم هست اين يك خانه، جاي پاكيزه شهانه،

در صدف چون دردانه، اين نباشد بتخانه؟

بيشڪني شو مردانه، تا شوي يار يگانه. (ص 12)

[هي جس ھڪ گھر جيان آهي، جيڪو ڏسڻ ۾ تمام سٺو ۽ شاندار نظر اچي ٿو. روح ان ۾ ائين آهي، جيئن سڀ ۾ موتي. ڇا هي گھر بتخانو نه آهي؟ همت کان ڪم وٺي، ان کي ٽوڙي ڇڏ. جيئن تون يگانو يار بنجي وڃين.]
يعني فنا کان پوءِ ئي بقا حاصل ٿئي ٿي. هڪ ٻئي هنڌ فنا کي هن طرح سمجهايو اٿس:

نست ز آنجا بگذشتن، دست از عالم شُستن،
باز پس ناست برفتَن، از هم دل بگُستَن،
هست اينجاي کُشتَن، ز کفر و دين برگشتَن. (ص 14)
[اوڏانهن وڃڻ جو مطلب ئي دنيا کان هٽ ڌوئڻ آهي. پوءِ وري واپس نه اچجانءِ. هر شيءِ کان قطع تعلق ڪجانءِ. پنهنجو پاڻ کي هٽ فنا ڪجانءِ ۽ دين ڪفر کان منهن موڙي ڇڏجانءِ.]
اها جان قربان ڪرڻ جي تعليم فقط عشق ئي ڏئي ٿو:

عشق تا سرچو بر آرد، اشک از دیده ببارد،
رُو بناموس نيارد، هيچ جاي نگذارد،
دانه سبڄ نه شمارد، در ره حق بسُپارد. (ص 14)
[جڏهن عشق ظاهر ٿيندو آهي، ته اکين مان ڳوڙها وهائي ڇڏيندو آهي. نه ناموس ۾ عزت ڏي نهاريندو آهي، ۽ نه ئي ڪٿي تانڪو ڇڏيندو آهي، عشق تسبيح پڙهڻ نه سيکاريندو آهي، هو حق جي راه ۾ پاڻ کي حوالي ڪندو آهي.]
عشق دارد دو نشاني، ميکند اين تن فاني،
بس بقا باقي ماني، اين اشارت "من راني"،

ز حديث ات بخواني، از پيغمبر سر داني. (ص 14)
[عشق جون ٻه نشانيون آهن: پهرين اها ته جس ڪي فنا ڪري ڇڏيندو آهي، ۽ ٻي اها ته پوءِ ابدي زندگي بخشيندو آهي. هي "من راني" جو اشارو آهي، ۽ تون حديث شريف سان به ان جي تصديق ڪري سگهين ٿو. دراصل هي پيغمبرانه راز آهي.]

"من راني" مان هيءَ حديث مراد آهي: "مَنْ رَانِي فَقَد رَاءَ اللَّهِ" (يعني، جنهن خدا جو رسول ڏٺو، ان الله کي ڏٺو). ابن عربي ۽ ٻين صوفي بزرگن، نهايت ڪُليءَ طرح چيو آهي، ته سڄي ڪائنات جا ڪارڻي به

حضور صلي الله عليه و آله وسلم جن آھن، تہ فيض جا سرچشما بہ پاڻ ٿي آھن. ان مان اھو ثابت ٿئي ٿو تہ الاهي اسرار ۽ رموز سمجھائڻ واري فقط ھڪ ئي ذات آھي. حضرت سچل سرمست بہ انھيءَ ھستيءَ جي آڏو سر جھڪائي عرض ٿو ڪري:

بہ ھمين عالم اظھار، ھست اين ڪلمءِ اقرار،

يا محمد مصطفيٰ ﷺ، يا مجتبيٰ، رخ مرا نماي يا نورالھدي،

ما کہ غريب و مسكين، تو ھمي داني کہ ما. (ص. 18)

[ھن ڪائنات ۾ جنھن ڪلمي جي اقرار جو اظھار ٿيو آھي، سو ھيءُ آھي تہ يا محمد مصطفيٰ ﷺ، يا مجتبيٰ، يا نورالھدي، مون کي پنھنجيءَ زيارت سان نواز. اوهان کي خبر آھي تہ مان ھڪ غريب ۽ مسكين آھيان.]

بادشاھ من تُو اي، من بنده ام،

اندر اين بدڪاري شرمندہ ام،

رحم فرما پر من مسكين تو،

دہ دلم يا نبي تسكين تو،

آمدم عاجز بدر تو شرمسار،

ڪردہ ام عصيان بيحد بيشمار. (ص. 18)

[اوهين منھنجا بادشاھ آھيو ۽ مان اوهان جو غلام آھيان. مان پنھنجن ڏوھن تي شرمسار آھيان. يا رسول الله مون مسكين تي رحم فرمائ، ۽ يا نبي الله منھنجي دل کي تسكين عطا ڪر. مان اوهان جي دروازي تي ندامت ۽ انڪساري جو سر وٺي آيو آھيان، جو مون بيحد ۽ بي حساب گناھ ڪيا آھن.]
اين گدا بدرت اميدوار، بخش ديدارم مرا اي شھسوار،
نالہ بشنو يا شفيع المذنبين، ولي تو باشي رحمت اللعالمين،

[ھي ڀينو اوهان جي در تي اميدوار ٿي حاضر ٿيو آھي. اي شھسوار، مون کي پنھنجي ديدار جو شرف عطا ڪر. اي شفيع المذنبين، منھنجي فرياد ٻُڌ. اوهين رحمت اللعالمين آھيو، اوهين ھن ڪائنات جا سردار ۽ مير مرسل آھيو، اوهين پنھنجيءَ صفات ۾ الله جي ذات جا خاص مظهر آھيو.]

حسن و عشق

سونهن سان اسان جو ازلي ناتو آهي. هو هميشه سونهن جو متلاشي رهيو آهي. هن هر ماڳ ۽ مڪان، وٽ ۽ وڪر ۾ حسن کي ڳوليو آهي، ۽ عشق کي پنهنجي جيءَ ۾ جاءِ ڏني آهي. هن جي رهڻي ڪهڻي جي ڦيرگهير، ثقافت ۽ معاشرت جي اُٿل پٿل، جمال جي جلوي جو نتيجو آهي. حسن ۽ عشق جا داستان، انسان جي فن ۽ فڪر تي اثر انداز ٿيا آهن. سمورا لطيف فن، جماليات جي جلوي جي پيداوار آهن، ۽ انسان جي انهيءَ فطري جذبي جي ترجماني ڪن ٿا. خاص طرح شاعريءَ جو بنياد ئي انسان جي جمالياتي ذوق ۽ شوق تي آهي. جڏهن حسن ۽ عشق، دل ۾ تڙپ پيدا ڪري ٿو، ته شاعري وجود وٺي ٿي. اهوئي سبب آهي، جو شاعري سراپا سونهن آهي، ۽ سونهن سان ان جو گهرو، گهاٽو ۽ ازلي سبند آهي. يعني حسن و عشق درد ۽ سوز، هجر ۽ وصال شاعريءَ جا بنيادي ۽ بين الاقوامي مضمون آهن. سچل سائينءَ به نهايت سهڻين تشبيهن سان محبوب جي حسن جي تعريف ڪري ٿو. ”ديوان خدائي“ ۾ فرمائي ٿو:

1. ناگه دلمر ريسوده باناز آن نگاري.

در کوج اي محبت کرده عجب شڪاري.

2. ابروئي کج کمانش چشمان سياه مستش.

از تير مرگان بگرفته ام کناري.⁽¹⁾

معني: 1. هن محبوب اوچتو جلوو ڏيکاري، منهنجي دل کسي ورتي ۽

محبت جي گهٽيءَ ۾ عجب انداز سان مون کي شڪار ڪيو.

2. ان جا خمدار ابرو کمان وانگر آهن ۽ ان جون ڪاريون اکيون مست

آهن، جن پلڪن جا تير هلائي مون کي گهايل ڪري ڇڏيو.

اهڙيءَ طرح جمال جو جلوو، حسن جي هاڪ، ويوڙي جا ورلاپ، درد جون

دانهون ۽ وصال جون وايون سندس سموري سنڌي، سرائڪي، اردو ۽ فارسي

ڪلام ۾ نمايان نظر اينديون. اهڙي قسم جو ڪلام هن انتخاب ۾ جدا جدا

صنفن مان ڏٺو ويو آهي.

⁽¹⁾ ”ديوان خدائي“؛ ص. 6، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي دفعو پيو، سيپٽمبر 1979ع

سچل سائينءَ جي حسن و عشق جو تصور بہ حقيقي آهي. حسن مان سندس مطلب آهي: حسن حقيقي، جنهن کي نہ فنا آهي ۽ نہ زوال. انهيءَ ڪري هو جنهن عشق جو ذڪر ڪري ٿو، اهو حقيقي آهي، ۽ نہ مجازي: ”عرش ڪرسيءَ تون اچي اٿاهين، من سچوءَ جي تو مائين پلي مائين.“

پسڻ ڪارڻ اڪڙيون، صاحب سارن ٿيون،
پاڻيءَ گاڏئون رت جان، هنجون هارن ٿيون،
اڪيون ڏسن نہ غير ڪو، واحد وارن ٿيون،
”سچو“ اهي ڳالهڙيون، نت مون کي مارن ٿيون.

عقل علم سڀ چوڙ ڏٽوسي، عشق ڏنو اولارو،
اڪيان ڪول تہ ظاهر ڏيکين، سير سچڻ جو سارو،
پرجهي پير اوڏانهين پايو، هوت اٿو هاڪارو.

مطلب تہ سچل سائين، انسان جي انفرادي حيثيت کي امر بنائڻ لاءِ حسن حقيقي سان نينهن نياڻڻ جو ڏس ڏئي، فنا جي منزل جا اسرار ۽ رموز سمجھائي ٿو. هو چوي ٿو، تہ وجود وڃائڻ کانسواءِ وحدت جي واديءَ ۾ پهچي نہ ٿو سگھجي. انهيءَ ڪري هو بار بار انهيءَ ڳالهه تي زور ڏئي ٿو، تہ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪر. انهيءَ کي ”نفي“ يا ”فنا“ چيو ويندو آهي. فنا کان پوءِ ئي بقا آهي، ۽ نفيءَ کان پوءِ ئي اثبات آهي. هو حسن حقيقي جي وصال لاءِ درد جون دانهون ۽ وڇوڙي جا ورلاپ ڪري، مستيءَ ۽ مدهوشيءَ ۾ حقيقت بيني ۽ حق شناسيءَ جو سبق ڏئي ٿو.

فني خوبيون

شاعرانہ خوبين جي لحاظ کان ڏسو ته سچل سائينءَ جي ڪلام اهي سموريون خوبيون ملنديون. جيڪي هڪ اعليٰ درجي جي شاعريءَ لاءِ ضروري آهن. سمورو ڪلام سهڻين تشبيهن سان سينگاريل آهي. رنگيني ۽ دلڪشي، رواني ۽ نغمگي سندس ڪلام جون خاص خوبيون آهن.

سونهن جي ساراه وقت سيبتيون، سُهائينديون ۽ سهڻيون تشبيهنون آڻي، شعر کي رسيلو ۽ رنگين بنائي ٿو. بيتن واري ڀاڱي ۾ توڙي ڪافين ۾ هيٺ اهڙي نموني جا انيڪ بيت نظر ايندا.

نموني طور هڪ بيت هيٺ ڏجي ٿو:

ڪُجا ڪج محراب، منهن تي محبوبن جي،
ستون سڀيارن جون؛ پڙهڻ ٿيون ثواب،
پرهه سندا باب، ”سچل“ سڀ ختر ڪيا.

بيت: جيتوڻيڪ بيت اڳ ئي ڪافي ترقي ڪئي هئي، پر سچل سرمست ان ۾ نئون رنگ ۽ نئون حسن پيدا ڪري، منجهس جدت پيدا ڪئي. مضمون جي لحاظ کان نه فقط مروج رومانوي داستانن جهڙوڪ: سسئي پنهن، نوري ڄام تماچي، مومل راڻو، هير رانجهو، عمر مارئي، سهڻي ميهار ۽ سورٺ وغيره تي بيت چيا اٿس، پر عنوانن تي به بيت چيا اٿس، جهڙوڪ: روجهن ۽ ڪانگل بابت بيت، پورب جا بيت، وحدت جا بيت ۽ حقيقت جا بيت نموني طور ڪجهه بيت عنوان مان ڏجن ٿا:

روجهون: روجهون رڻ ياد ڪيو، اڀيون رت رڻ،
هر ڪنهن ويل هڻن، اهڙن اورا تن ۾.

پورب: ڪري لنگهيا لٺوڪ، مون لاهوتي لوڙا،
گهوڙا ڙي گهوڙا، جي مون من مستان ٿيو.

وحدت: اول پيري پڇ، جي بند خيالات جا،
تنهن پڇاڻون وڃ، حلاجي حيرت ۾.

حقيقت: هو ڀي ڪين اچڻو، هي به ڪين ويو،
نفيءَ ۽ اثبات ڪڻون، پري خيال پيو،
”سچو“ سچ ٿيو، بي ٻانهپ ٻولي ناهه ڪا.

ان کان سواءِ جهڙيءَ طرح فارسيءَ ۾ ”راز نام“، ”تار نام“، ”وحدات نام“ وغيره مثنويون چيون اٿس، اهڙيءَ طرح سنڌي بيتن ۾ ”وحدات نام“ ۽ ”قتل نام“ چيو اٿس. ”وحدات نام“ سمورو هڪ ئي طويل ڪبت ۾ آهي ۽ 178 مصرعن تي مشتمل آهي. جيتوڻيڪ ايڏي طويل ڪبت آهي، تڏهن به قافيا نهايت صحيح ۽ موزون آهن. ان کان سواءِ تسلسل، رواني ۽ بيساختگي سندس خاص خوبيون آهن. هن کان اڳ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو ”زادالفقير“، مخدوم عبدالله نرئي واري جو ”کنزالعبرت“، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جي ”حقيقت محمدي“ ۽ ڪن صورتن جو تفسير ڪبتن ۾ ملي ٿو. پر حضرت سچل سرمست جي مذڪور ڪبت فني لحاظ کان سڀني کان منفرد آهي. هن ۾ جيڪا بي ساختگي ۽ رواني آهي، سا اڳين ڪبتن ۾ ڪانهي. نموني طور شروعات جون مصرعون ڏجن ٿيون:

اول ساراه ڪر سبحان جي مولا جو ملڪن،
مڙيائي محفوظ ڪيا ڏسو ڏيهه ڏئين،
ڪي ڪامل ڪرسيءَ تي چڙهي وه وه واعظ ڪن.
ڪي ڪاتب ڪتابن جا سوين سبق ڏين،
ڪي مسئلہ مسائل ڪيو نيا، ميان نيرون،
ڪي پڙهيا پاڻ پر وجهه سان پڙهيون پڙهيائين.

هن مان ڏسڻ ۾ ايندو، ته ٻولي به نهايت سٺي، سلوڻي ۽ روزمره استعمال ٿيندڙ ڪم آندي اٿس. هن ڪبت کان سواءِ ٻيا به ڊگها بيت چيا اٿس، پر اهي ڪبتون نه آهن، ڇاڪاڻ جو قافيو انهن جي آخري مصرع جي وچ ۾ اچي ٿو. ڊگهن بيتن سان گڏ ٻن مصرعن تي مشتمل صحيح قسم جا سورنا ۽ دوها به چيا اٿس. روجهن وارا بيت، پورب جا بيت، وحدت جا بيت ۽ حقيقت جا بيت گهڻو ڪري هن قسم جا آهن. روجهن واري بيتن مان سورني جو مثال هن هيٺ ڏجي ٿو، جنهن جي ٻنهي مصرعن جي وچ تي قافيو آهي:

”سچو“ رک سماءُ، ٿو ماڻهو روجهن سان گڏين،

هاڻي صبر منجهه آءُ، ڪمائي پوري ڪري.

دوهي ۾ به مصرعون ٿينديون آهن، پر قافيو ٻنهي مصرعن جي پويان

ايندو آهي. وحدت جي بيتن مان دوهي جو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

قدر هدايت جو، آهي، ۾ ضلالت،

جي ضلالت نه هئي، تا ڪا ٿي هدايت.

جيئن شاھ ڪريم جي ڪلام ۾ سورنا ۽ دوها به ملن ٿا، ته سورنا ۽ دوها

جي ميل وارا بيت به ملن ٿا، تيئن حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ دوهن ۽

سورنن سان گڏ دوهي ۽ سورني جي ميل وارا ٻن مصرعن تي مشتمل بيت به ملن

ٿا. هيٺين بيت جي پهرين مصرع دوهي جي ۽ ٻي سورني جي آهي:

هيءُ نه واٽ هواءِ جي، آهه نڪا تقليد،

تحقيقاً توحيد، آهي راهه رسول جي.

نه فقط ايترو، پر بيت جي سٽا سان لاڳاپيل نرالا نمونا به ملن ٿا،

جهڙوڪ: مسلسل دوها، مسلسل بيت، ڏوهڙا، ڪلام ۽ ٽيهه اڪري وغيره. انهن

جو تعارف ٽين باب جي انتخاب ۾ ڏنو ويو آهي.

هن مان معلوم ٿيندو، ته حضرت سچل سرمست نه فقط طويل بيتن ۾

طبع آزمائي ڪئي آهي، پر ٻن مصرعن وارن بيتن ۽ انوڪي سٽا وارن بيتن کي

به پنهنجي خيالات جي اظهار جو ذريعو بنايو آهي. سندس بيتن جي خاص

خوبي اها به آهي، ته انهن ۾ رنگيني ۽ دلڪشي آهي، ۽ منجهن حسن ۽ عشق

جو ذڪر نهايت دلگداز نوع ۾ ملي ٿو. محترم حامي صاحب جو رايو آهي:

”سنڌي خواه سرائڪي دوهڙن ۽ بيتن ۾ حسن و عشق جو راز و نیاز جون

اهي موشگافيون ڪيائين، جن جي تقليد مولوي لطف علي ۽ خواجہ غلام فرید

جهڙن شاعرن کي ڪرڻي پئي. بيدل، حمل ۽ ٻيا ڪيترائي سنڌي شاعر سچل

سائين جي ڪلام کان متاثر ٿي شعر چوڻ لڳا.“

مطلب ته سچل سائين بيت کي وڌيڪ رنگين ۽ جاذب بناڻي پيش ڪيو آهي.

اهوئي سبب آهي جو پوين سنڌي شاعرن کي سندس نقش قدم تي هلڻو پيو.

مضمون جي لحاظ کان عنوان تي بيت ۽ فارسيءَ جي نموني تي ”نام“

اڳ ڪنهن به سنڌي شاعر نه چيا هئا. سچل سائين ئي عنوان تي بيت ۽ ”نام“

چوڻ جو بنياد وڌو. پوين شاعرن سندس انهيءَ تجربي جي به تقليد ڪئي آهي. کانئس پوءِ پهريون شاعر حضرت بيدل آهي، جنهن سندس تتبع ۾ ”وحدت نامو“ چيو. بيتن جي مضمونن ۾ تسلسل، تنوع ۽ هر آهنگي پيدا ڪرڻ لاءِ بيتن ۾ وراڻ وارا لفظ ڪم آندا ويندا آهن. وراڻن جا عام طرح ٻه قسم ٿيندا آهن. هڪ نمونو اهو آهي، جنهن ۾ بيتن جو سلسلو ساڳين لفظن يا فـقـرن سان شروع ٿيندو آهي. سچل سائينءَ وٽ وراڻن جو اهو سلسلو به ملي ٿو. نموني طور تي بيت هن هيٺ ڏجن ٿا:

(1) ڪيچيئڙا ڪالهه ويا، تنگ اُٺن ٿاڻي،

هوٽن ريءَ هاڻي، اڱڻ نهاري نه سگهان،

(2) ڪيچيئڙا ڪالهه ويا، اڃا مون وٽان،

پرين پڇاڻان، اڱڻ ڏسي نه سگهان.

(3) ڪيچيئڙا ڪالهه ويا، جات اولي جت،

هيءَ هيءَ هٿان هٿ، اڱڻ ڏسي نه سگهان.

ٻيو نمونو اهو آهي، جنهن ۾ هڪ بيت جو پويون آڌ، ٻئي بيت جو پهريون آڌ ٿي ايندو آهي. سچل سائينءَ جي رسالي ۾ اهڙو نمونو به ملي ٿو. نموني طور ٻه بيت هيٺ ڏجن ٿا:

(1) وسي پيو وڏ ڦڙو، پنيون پٽ پريون،

پٽاريون پٽن تان، وٽائين وريون،

ڪيرن جون ڪريون، ڇاڏين ڏٺون چاه مان.

(2) ڇاڏين ڏٺون چاه مان، ڪيرن جون ڪريون،

وهاڻينديون سي آئيون، ٿڻن مان ٿريون،

پٽاريون پريون، آيون وسائي وڏ ڦڙا.

انهن ٻن نمونن کان سواءِ سچل سائينءَ جي رسالي ۾ ”وراڻن“ جو هڪ ٽيون نمونو به ملي ٿو، جيڪو ٻين شاعرن جي شعر ۾ نظر نه ٿو اچي. سچل سرمست جي رسالي ۾ بيتن جون ڪيتريون ئي اهڙيون ڪنڌيون ملن ٿيون، جن ۾ بيتن جي پوين سٽن جا آخري آڌ هڪجهڙا آهن. نموني طور هڪ ڪنڌيءَ جا ٻه بيت هيٺ ڏجن ٿا:

(1) اندر آڳ عشق جي، ويو ٻاروڇو ٻاري،

ڪارڻ ڪوهياري، مٽي راهه رٿان گهڻو.

(2) كاف ڪشالا ڪيترا، ٽڪيءَ مون نه ٿين،

جيڏيون ڪاڻ جتن، مٽي راهه رٿان گهڻو.

بيتن جي قافين جي لحاظ کان به سچل سائينءَ وٽ نواڻ ۽ نرالائي نظر اچي ٿي. ڪيترين قافين ۾ ”ڙ“ تصغير آيل آهي، جنهنڪري میناج ۽ موسيقيءَ جي ليءَ پيدا ٿي پيئي آهي:

ور وٽا ويڙهيچن جا، اهي موتئين مالهڙيون،

راس نه اچن روح ڪي، ٿالهه ۽ ٿالهڙيون،

سنگهارن جون سومرا، چڱيون چالڙيون،

جو فجر ٿوڪي سنديون، ڪن دانهه دالڙيون،

ورسي لويون لاک جون، ٻن شال ۽ شالڙيون،

انڻي پهر اڪيون، منهنجون عمر آلڙيون.

اهڙيءَ طرح انوکي سٽا وارا ڪيترائي قافيا ماريءَ جي بيتن ۽ سسئيءَ جي جهولتي ۾ ملندا. خاص طرح سان جهولتي جي بيتن ۾ قافيه جي لفظن جي پويان ”ڪي“ آئي، بيتن جي بيهڪ ۾ پختگيءَ سان گڏ رواني ۽ رس پيدا ڪيو ويو آهي. هن انتخاب ۾ جهولتي مان چونڊيل بيت اهڙي نموني جا آهن. انهن قافين ۾ نيٺ سنڌي لفظ سهڻي نموني سٽيا ويا آهن:

ڪيچن ڪڍ لڳي هوءَ ڪهڪي،

پهرين پور ٽڪر سان تهڪي.

جهولتي جي بيتن ۾ سسئيءَ ۽ سندس سرتين جي گفتگو ڏني وئي آهي، جنهنڪري مکالماتي انداز پيدا ٿي پيو آهي. مطلب ته سچل سائينءَ جي بيتن جي سٽا توڙي قافين ۾ نواڻ به آهي، ته رواني ۽ رس به آهي. سچل سائينءَ عام سنڌي بيتن ۾ به پنهنجا خيال ظاهر ڪيا آهن، ته نئين ۽ انوکي سٽا وارا بيت بنائي، منفرد ۽ موثر اسلوب سان به پنهنجو مقصد ظاهر ڪيو اٿس. اهوئي سبب آهي، جو سچل سرمست کي نه فقط اعليٰ فڪر جي لحاظ کان عظيم ۽ منفرد شاعر چئي سگهون ٿا، پر فني سٽا جي انوکي انداز ۽ انفرادي اسلوب بيان جي خيال کان به کين سنڌي شاعريءَ ۾ اعليٰ ۽ ارفع مقام حاصل آهي.

”ڪافيءَ جا گهاڙيٽا“: بيتن کان سواءِ سچل سرمست وٽ ڪافين جا به ڪيترائي نمونا يا گهاڙيٽا ملن ٿا. سنڌي شاعريءَ ۾ هي پهريون شاعر آهي،

جنهن پهريون ڀيرو ڪافيءَ کي وسعت بخشي، ۽ ان ۾ فني سٽا جا ڪيترائي نوان، سهڻا ۽ سبائتا نمونا پيدا ڪيا، سمايا ۽ عام ڪيا. ايتري قدر جو علم عروض کي به ڪافيءَ جي سٽا ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪئي. ڪانئس پوءِ سمورن سنڌي شاعرن سندس سٽا جي تقليد ڪئي آهي. هن هيٺ سندس ڪافين جي گهاٽڙين تي تفصيل سان روشني وڌي وڃي ٿي:

1. ”ڪافي هيڪوئي“: حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ ”وائي“ جي سٽا واريون ڪافيون به ڪيتريون ئي نظر اچن ٿيون. اهڙين ڪافين کي ”هيڪوئي“، ”هڪ تُڪي“ يا ”هڪ ٺپي“ ڪافي چئي سگهجي ٿو. هن قسم جي ڪافيءَ ۾ هر هڪ بند هڪ هڪ سٽ جو ٿئي ٿو، ۽ هر بند جي پڇاڙيءَ ۾ قافيو ٿئي ٿو. هڪ ٺپي ڪافي ۽ هڪ ٺپي وائيءَ ۾ فرق، هي آهي ته وائيءَ جي بندن جو وزن وڌيڪ ڊگهو ۽ اينگهه وارو ٿيندو آهي:

تل: اوڏانهن آئين ڪانگ ادا،

لئون تون چڱي لات ڪا.

1. ڪي هت هئي محبوب کي، مشتاق جي مصلحت ڪا،

2. هيڏي اچڻ جي ڪاهين، ڏي تون مون کي تسلات ڪا.

ڪافيءَ جو ٻيو وائيءَ سان ملندڙ جلندڙ نمونو اهو آهي، جنهن ۾ بند ٻن سٽن جو ٿئي، پر هر سٽ ۾ ساڳيو اهوئي قافيو ٿئي، جيڪو تل ۾ آهي.

حضرت سچل سرمست جي ڪافيءَ جو اهڙو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

تل: رکين يار جو خيال،

ڪوڙا ڇو ٿو ميڙين مال.

1. تڏهن طالب ڪوئين، جڏهن ڇڏين سڀ جنجال،

هلي وڃج حال کي، ڪلي ڇڏج قال.

انهيءَ نموني جا قافيه جي لحاظ کان مختلف قسم آهن. مٿين نموني جي تل ۾ ٻه بند آهن ۽ ٻنهي جي آخر ۾ ساڳيو قافيو آهي، جيڪو بندن سان هر قافيه آهي. ٻئي قسم ۾ تل مصرعن سان هر قافيه نه ٿو ٿئي. ٽئين قسم ۾ تل ٻن بندن جو ٿئي، جنهن جو پهريون بند مصرعن سان هر قافي ٿئي ۽ ٻيو نه. سچل سرمست جي ڪافين مان اهڙو مثال هيٺ ڏجي ٿو.

تل: شاه ٿيو سيلائي، نه ڄاڻان ڪنهن ڳالهه کان.

1. ٿي گداگر ڪري گداڻي، شرف ڇڏي سلطاني،

صورت انهيءَ ڪير سڃاڻي، هيءَ هيءَ سڀ حيراني.

اهڙي قسم جي ڪن ڪافين ۾ وري ٿل جي ٻن پڌن مان پويون پڪڊ
مصرعن سان هر قافيه ٿئي. سچل سائينءَ جي ڪافين مان اهڙو مثال ڏجي ٿو:

ٿل: ڪانگي قريبن ڏانهن،

خبر آندي وٺي وهندو وري.

1. خط منجهڙون معلوم ٿي، ساري خبر ڪيئن جي ڪري،

دوست دلالتا لکيا ٿا، تو اسان ريءَ ڪيئن سري.

چوٿون قسم اهڙو به ملي ٿو، جنهن ۾ ٿل فقط هڪ هڪ پڌ جو ٿئي ٿو،

ٻئي پڌ جي پورائيءَ لاءِ پراءَ جا لفظ آندا وڃن ٿا. مثال ڏجي ٿو:

ٿل: ٿو وهي لوهاڻو، يار وي!

1. سا ڪيئن ترسي تار ۾، جيءَ جنهين جهوراڻو،

ڪاهيو ناپوي ڪُنن ۾، ڏسو عشق اوراڻو.

”ڪافي ڏيڍي“: هن قسم جي ڪافيءَ ۾ هر هڪ بند ڏيڍ سٽو هوندو

آهي. گهڻو ڪري ٿل به ڏيڍ سٽو هوندو آهي، پر ڪن ڪن حالتن ۾ هڪ سٽو

به هوندو آهي. هن گهاٽي جا قافيه جي مٿس موجب جدا جدا قسم ٿين ٿا،

جن جو هيٺ ذڪر ڪجي ٿو:

1. هڪ قسم اهو آهي، جنهن ۾ پڌ جي هيٺان وراڻي ٿل سان ٿئي ٿي. ٿل

۾ فقط هڪ قافيو آخر ۾ ٿئي ٿو. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ٿل: ملڪ عدم جي مون سان، ڪانگل ڪر ڪا ٻولي.

1. دور دنيا جي زينت، زيب، حسين ويا وسري،

رات ٻڌم جا ٻولي.

2. هن قسم ۾ ٿل هڪ سٽو، پر ٻن پڌن وارو ٿئي ٿو ۽ بند ڏيڍو ٿئي ٿو.

ٿل جو پهريون پڌ، بند جي پهرين مصرع سان هر قافيه ٿئي ٿو، ۽ بند جي

وراڻي ٿل جي ٻئي پڌ سان هر قافيه ٿئي ٿي: مثال ڏجي ٿو:

ٿل: پاڻهين پارئون يار،

قاصد مون ڏي آيو.

1. اچڻ سنڌي ان جي، اُتي ويا آڙان،
تورو ڪيڏو تن لائو.
3. ٽيون قسم اهو آهي، جنهن ۾ ٻئي قسم وانگر ٿل ۾ به پڌ ٿين، جن مان پويون پڌ ۽ وراڻي ٿل جي ٻنهي پڌن سان هم قافيه ٿئي. مثال ڏجي ٿو:
ٿل: يار تو سان منهنجي زاري،
سو لک واري ميان.
1. وندر جي وڻن ۾، واجهه وجهي ويڃاري،
سا تا محبت ماري.
4. چوٿين قسم ۾ ٿل هڪ سٽو ٿئي، ۽ ان جي آخر ۾ قافيو ٿئي، جيڪو وراڻي سان هم قافيه ٿئي. بند جي پهرين مصرع ۾ به پڌ ٿين، جي پاڻ ۾ هم قافيه ٿين. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:
ٿل: سڀ ڪنهن ويڙهي تون وسين،
ڪونه آهي پيو توريءَ.
1. ڄاڻي هئين ڄاتوم، تو کي سانول سجاتوم،
هر جاءِ آهين تون حاڻي.
5. پنجين قسم ۾ ٿل هڪ سٽو ٿئي، ان ۾ به پڌ ٿين، جن مان پهرين پڌ وراڻيءَ سان هم قافيه ٿئي. پڌ جي پهرين مصرع ۾ ڪوبه قافيو نه ٿئي. بند جي پهرئين مصرع ۾ ڪوبه قافيو نه ٿئي، سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:
ٿل: اهو ويو هاڻي ڪاڏي،
جنهن ”سچو“ سونان سڏايو.
1. مڪڙيءَ منجهون ني ويا ميان، تيو گل پيدا وري ميان،
منهن ڪري بينو ماڏي.
6. ڇهين قسم ۾ ٿل هڪ سٽو ٿئي، جنهن ۾ به پڌ ٿين. بند جي پهرين مصرع ۾ به پڌ ٿين، جيڪي ٿل جي پهرئين پڌ سان هم قافيه ٿين. بند جي وراڻي ٿل جي ٻئي پڌ سان هم قافيه ٿئي. مثال ڏجي ٿو:
ٿل: اهي اڱڻ منهنجي آيا وو،
جن ڪاڻ سي پير پڇايم ٿي.

1. پڪي اسان جي پيهي آيا، ڏينهن گهڻا جن لايا وو.

جن ڪاڻ سي پوڻيون پٽايم ٿي.

7. ستون قسم اهو آهي، جنهن ۾ بند هڪ سٽو ٿئي ۽ ان ۾ ٻه ٻڌ ٿين،
پر قافيو ٻئي ٻڌ ۾ ٿئي. بند جي پهرينءَ سٽ ۾ ٻه ٻڌ ٿين، جنهن جي پوئين
ٻڌ ۾ قافيو ٿئي. ٿل جو ٻيو ٻڌ، بند جي پهرينءَ سٽ جو ٻيو ٻڌ ۽ وراڻي پاڻ ۾
هر قافيه ٿين. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿل: مون وٽ يار پيارا،

آءُ تون پاڻ سڃاڻي.

1. حال مڙيوئي معلوم تو کي، دنيا سا ڪوڙ ڪهاڻي،

آءُ تون پاڻ سڃاڻي.

8. ٿل ڏيڍو ٿئي، جنهن جي پهرينءَ سٽ جا ٻه ٻڌ ٿين، جيڪي پاڻ ۾
هر قافيه ٿين. ٿل جي وراڻي بند جي پهرين مصرع جي پوئين ٻڌ سان هر قافيه
ٿئي ۽ ٿل واري ساڳي وراڻي، بند جي پهرئين مصرع جي پريان، ساڳي طرح
وراڻي ٿي اچي. سچل سائينءَ جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿل: حُج ڦِٽي ڪيم هاڻي،

ماريس تنهنجي ماڻي.

الله ڄاڻي.

1. تنهن ڏينهن لاکون يار اوهان سان،

لايو نينهن هن نماڻي، الله ڄاڻي.

9. ٿل ۽ بند ٻئي ڏيڍا ٿين. ٿل جي پهرينءَ مصرع جو پويون ٻڌ، ٿل جي وراڻي ۽
بند جي پهرئين مصرع جو ٻيو ٻڌ پاڻ ۾ هر قافيه ٿين. ٿل جي وراڻي هوبهو بند جي
وراڻي طور به ڪم اچي. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿل: ڪانگڙا قريبن جا،

تو ڪي ڪالهه اڏايو ڪن.

وٽئون ويڙهيچن.

1. آسر وندي آهيان، من ڪو پيرو ڪن،

وٽئون ويڙهيچن.

”ڪافي پيئي“: هن قسم جي هر بند ۾ ٻه مصرعون ٿين، ٿل ڪڏهن ٻن ستن جو هڪ سٽ وارو يڪو يا ٻن ڀڏن وارو ٿئي. هن جا ٻه مختلف قسم ٿين ٿا:

1. هڪ قسم هو بهو غزل جيان ٿئي، يعني ٿل توڙي بند ٻن ستن جا ٿين، ٿل جي ٻنهي ستن ۾ قافيو ٿئي ۽ بندن جي پوين ستن ۾ قافيو ٿئي:

ٿل: آهي انهن اکين کي خاصو خمار تنهنجو،

ويٺو وٺي مان آهيان، ڪامل قرار تنهنجو.

1. هن کي اوهان جي ٻاجهئون، آهي نه ماڙ ڪائي،

هيءَ تان غريب آهي، اميدوار تنهنجو.

2. ٿل هڪ سٽو ۽ بند ٻن ستن وارو ٿئي، ٿل جو پهريون ڀڏ، بند جي

ٻنهي ستن سان هر قافيه ٿئي. مثال هيٺ ڏجي ٿو.

ٿل: شل اوڏانهن ايندا،

وٺي خاصيون خبران خبران.

1. مون هن نمائي ڪي، دلا سو ڏيندا،

پرين پاڻهن پاڻ سان، هيءَ گولي گڏيندا.

”ڪافي چئو ٿي“: اهڙيءَ طرح ٿيڻي ۽ چئو ٿي ڪافي به ٿئي. سچل

سرمست جي هڪ چئو ٿي ڪافي جي ٿل ۾ ٻه چار ڀڏ آهن، ته هر هڪ بند ۾ ٻه

چار ڀڏ آهن. ٿل جي چئني ڀڏن ۾ هڪ جهڙو قافيو آهي. بند جا پهريان چار ڀڏ

پاڻ ۾ هر قافيه آهن، ۽ چوٿون ڀڏ ٿل سان هر قافيه آهي:

تنهنجي حسن ماري، سوريءَ سنڀاريا،

انهي ڳالهه ڳاريا، هزارين هزار.

1. اهي پار آيا، نيزن جا نويا،

نيئي سر سلايا، تنهن تون اگهار.

”جهو ٿو ڪافي“: هن جو فني تعارف ۽ نمونو ٽئين حصي ۾ ڏنو ويو آهي.

”زبان ۽ محاورو“

ٻوليءَ ۽ سريلي محاورو جي لحاظ کان ٻه سچل سائين جو ڪلام نهايت اهم آهي. سندس ڪلام ۾ نيٺ سنڌي لفظن ۽ عربي فارسي لفظن جو سهڻو امتزاج ملي ٿو. نه فقط ايترو پر موقعي جي مناسبت سان هندي لفظ ۽ سرائڪي لفظ به آندا ويا آهن. قديم سنڌي شعر جا ڪيترائي لفظ به سچل سائينءَ وٽ نظر اچن ٿا، مثلاً اتو = ”چيو“ ۽ اُتائين = ”چيائين“. قديم سنڌي شعر ۾ اهو لفظ گهڻو آيو آهي. سچل سائينءَ به اهو لفظ استعمال ڪيو آهي. پراڻي شعر ۾ لفظ ”جر“ ۽ ”چيرو“ به آيا آهن. سچل سائينءَ جي بيت جي هن سٽ ۾ اهي لفظ ملن ٿا:

”ائين ”اتائين“، ته هيءُ ”جر چيري“ نه جهليا“

نيٺ سنڌي لفظ ويسه ۽ وسهڻ هن طرح آندا اٿس:

”وفي انفسڪم افلي تبصرون، ويسه يا وسهن“

اڌ رات کان پوءِ جڏهن رات نري يا پڇي ٿي، ته ان کي ”پني رات“ چيو ويندو آهي. سچل سائين اهو لفظ ڪيترائي ڀيرا آندو آهي، هڪ بيت ۾ اهو هن طرح آيو آهي:

”سڌڪا ڏيئي سور جا، پنيءَ رات پڻ.“

هن سٽ ۾ پڻ لفظ به پراڻو سنڌي لفظ آهي، جو هلڪو ڳالهائڻ، پنهنجي ليکي ڳالهائڻ ۽ ذڪر جي معنيٰ ۾ آيو آهي. اهڙيءَ طرح سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ ڪيترائي نيٺ سنڌي لفظ استعمال ٿيل ملن ٿا، جن مان ڪيترا ته ٻين ڪلاسيڪل شاعرن جي ڪلام ۾ به ڪونه ٿا ملن. نموني طور ڪجهه سٽون هيٺ ڏجن ٿيون، جن ۾ اهڙا لفظ جڙيل آهن:

”تر لهي ”ترياءُ“ شرط لنگهي پيس شه ۾.“

عاشق مڻان آڳ جي ”اولارا“ ڏين،

”پنيئر“ باهه عشق ۾ ”سپورن“ سڙن،

اچيو پون ”آڙاهه“ ۾ سر جو ”سانگ“ نه ڪن،

لائق لعل ٿين، ڪامي لهسي لوسجي.

سڀ ڪنهن ويل وهن، اٿن اثر ”اوهيرن“ جو،
مري ٿي مشتاق، ”ڪاڪرور“ لهي ولهي جي،
نڀهن ”نهوڙيا“ ”نڪڻيان“، جنهن ڀر ڪا پڙين،
هڻي درد ”دهيون“ ڪيا، سنڌي سپرين.

حضرت سچل سرمست سريءَ جو سرموڙ آهي. سندس ڪلام سنڌي زبان جي
سريلي محاورو لاءِ سَنَدَ جي حيثيت رکي ٿو. سريلي محاورو ۾ ”آن“ گڏي جمع
بنايو ويندو آهي، ۽ لاڙ ۾ ”ون“ سان جمع جڙندو آهي. سچل سرمست جي ڪلام ۾
هر هنڌ ”آن“ سان جمع بنايل آهي. نموني طور ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا:
”ڪوران ڪسيان واهڙان، هت ڪلي ٿيا گمنام ميان“

ڪور = ننڍو واه، ڪسي = ننڍي واهي، واهڙ = واه جو جمع. ڪوران
ڪسيان ۽ واهڙان آيو آهي.

”منهن ميرا، ”مڻي ميرا“، اهڙيون ”طرحان“ تن“،

”چوليون“ ”چران“ ٿي ڪري، پيو وڃي واءِ.“

پوئين مصرع ۾ پاڻيءَ جي ”چر“ جو جمع ”چران“ بنايو ويو آهي. مٿين
مصرع ۾ ”وڃي“ لفظ به آيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: (واءِ) زور سان لٽي
يا چٽي. اهو لفظ به سريلي محاورو جو آهي. سريلي محاورو موجب ”بلي
ٿياسين“ معنيٰ ”اختيار ۾ آياسين“. اهو محاورو هن طرح آيو آهي:
”بلي ٿياسي بره جي، بابو ٿياسي بلي.“

لاڙي محاورو موجب ”ٿياسين“ ٿيندو. پر سريلي محاورو ۾ ”سين“ جي
بدران ”سي“ مستعمل آهي. سچل سرمست جي مٿين مصرع ۾ سريلي محاورو
موجب ”سي“ آيو آهي.

سريلي محاورو ۾ اڪثر مونث وارو جمع ”ون“ گڏڻ سان بنايو ويندو آهي.
هينين مصرع ۾ ”سينڌي“ = واقفڪار“ جو ”سينڌيون“ ڪيو ويو آهي. خود ”سينڌو“
معنيٰ واقفڪار. سينڌ معنيٰ واقفيت سريلي محاورو جو لفظ آهي:
”سينڌيون جي سڪن، تنين گوندر گهوريا.“

اتر سنڌ ۾ مٽي ڪڍڻ لاءِ جيڪي ڪارا ڪم ايندا آهن، انهن کي ”ڏلهو“
چيو ويندو آهي. ان مان فعل ٺهيو آهي: ”ڏلهي ڇڏيڻ“ = ”پري ڇڏڻ يا پرڻ“.
سچل سرمست جي ڪلام ۾ اهو اصطلاح هن طرح آيو آهي:

”ڏلهي ڇڏيو ڏت سان ڏوتين ڏيار.“

لاڙ ۾ ”آءُ“ ۽ ”مون“ استعمال ۾ اچن ٿا. سري ۾ وري انهن جي بدران ”مان“ ڪتب ايندو آهي. لاڙ ۾ چون ”مون ڏانهن“، سري ۾ چون ”مان ڏي“. سچل سائين ”مان ڏي“ آندو آهي:

”منهن ڪري بينو ماڏي.“

اتر ۾ ”چڀي“ مان اصطلاح جڙيو آهي: ”چڀت ڪرڻ، معنيٰ: ”چوريءَ کا شيءِ لڪائي ڇڏڻ“ اهو اصطلاح هن طرح آيو آهي:

”چڀت ڪري چڀن ۾، وتن ڪار بهر قتل.“

شڪار ڪرڻ وقت ”شڪاري، شڪار ڪي دوکو ڏيڻ لاءِ هڪ هنڌ باهه ٻاري ڇڏيندا آهن، ته جيئن شڪار دوکو ڪاٿي ان پاسي نه اچي ۽ ٻئي پاسي وڃي، جتي بندوڇڇي ان جي تاڙ ۾ ويٺل هوندا آهن. ان باهه کي ”اوسر“ چوندا آهن. اهو لفظ سچل سائينءَ ”روجهه“ (جابلو ڳئون) لاءِ هن طرح آندو آهي:

”ڏکيا اوسر ڏينھڙا، تيون گذارن هت.“

”جانورن جي هلي اچڻ“ لاءِ بهراڙيءَ جو اصطلاح ”پري اچڻ“ هن طرح آيو آهي:

”پري آيون پيئي تي، پهڙئون پري“

مٿين مصرع ۾ هڪ ٻيو بهراڙيءَ جو لفظ ”پيئي“ به آيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”ٽڙ“، يا جانورن جي پاڻيءَ پيئڻ جي جاءِ.

اتر ۾ ”سرُ ڪڻڻ“، ”موت جو سبب بنجڻ“ جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي، اهو اصطلاح سچل سرمست جي ڪلام ۾ هن طرح آيو آهي:

”سالڪ ساز سرود جي، سرُ سان سرُ ڪنيو“

بهرائين ۾ ڪن خاص ڪمن لاءِ سڀني ڳوٺاڻن کي سڏي، کانئن مدد ورتي ويندي آهي. آخر ۾ کين تانهري يا ڪو ٻيو مڻو پت ڪارايو ويندو آهي. انهيءَ کي ”وريون وهڻ“ به چيو ويندو آهي. اتر ۾ ڪن هنڌ ان کي ”وهل وهڻ“ به چيو ويندو آهي. انهيءَ موقعي تي جيڪو سادو رڀ جهڙو پت ڪارايو ويندو آهي، ان کي ”لبي“ چيو ويندو آهي. سچل سرمست ”وهل وهڻ“ ۽ ”لبيون“ گڏ ڪم آڻي ٿو:

”وهين، وهل، لبيون، تي پيت پاريا تن پنهنجا“

بهرائيءَ ۾ جڏهن به ڀائر نه نهندا آهن، ته گهر جي وچ تي پت ڪڍي يا نتر ڏيئي، گهر کي ٻن حصن ۾ ورهائيندا آهن. انهيءَ پت يا پتر کي ”وري“

چئبو آهي ۽ پت ڪيڏن ڪي ”وري وجهڻ“ چيو ويندو آهي. ننڍين ننڍين جڳهين ڪي وري ”ويريون، چيو ويندو آهي. سچل سائين لفظ هن طرح ٿو آئي:

”جهل جهڳن ڪي ڪانه ڪا، وريون ۽ ويريون“

اُتر جي بهراڙين ۾ ”خاصو“ ڪي ”خاشو“ بنائي ”عمدو“ يا ”سنو“ جي معنيٰ ۾ آندو ويندو آهي. ”خاشيون“ جو ضد وري ”راشيون = خراب.“ آندو ويندو آهي. سچل سرمست اهي ٻئي لفظ هن طرح آندا آهن:

”سي پليءَ لڳي پوءِ ڄام جي، ٿيون خوراڪين خاشيون“

روءِ هيون راشيون، پر سمي ڄام سهائون.

پوئين ست ۾ هڪ ٻيو لفظ ”سهائون“ ڪم آيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: پسند آيون. هي لفظ به سري جي محاورو جو آهي. ”اولجلول“ انهيءَ ماڻهوءَ لاءِ چيو ويندو آهي، جنهن ڪي ملڪ جهان جي ڪا خبر نه هجي. اهو لفظ هيئن آيو آهي:

”قدر تن ڪي ڪهڙو، جي آهن ”اولجلول“

”اروڙ“ اتر سنڌ جي قديم شهر جو نالو آهي، پر ان جي لفظي معنيٰ فقط سچل سرمست ٻڌائي آهي. سچل سائينءَ اهو لفظ ڏير، ڍڳ يا آبشار جي معنيٰ ۾ آندو آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو، ته انهيءَ قديم سنڌي لفظ جي معنيٰ آهي: ڪٽي اناج گڏ ڪرڻ، جيئن ته اروڙ جي چوڌاري سرسبز ڪيت هئا ۽ اروڙ هڪ وڏي منڊي هو. انهيءَ ڪري ئي ان شهر تي اهو نالو پيو ٿو، پانئجي. سچل سائين فرمائي ٿو:

”ناپي ۽ ڏٺ ڏپ جا آڻيو ڪن اروڙ.“

سري ۾ کير وارن ڍورن خاص طرح سان مينهن ڪي سسيون چيو ويندو آهي. وڌيڪ جي معنيٰ ۾ وري بهراڙيءَ ۾ ”سجيه“ لفظ ڪتب ايندو آهي. اهي ٻئي لفظ سچل سرمست جي هڪ مصرع ۾ هن طرح آيا آهن:

”ساول کائي سبزيون، ٿيون سجيه سسيون.“

اڻانگي، ڏکئي يا جهيڙاڪار لاءِ ”اويڙو“ لفظ اتر جو نيٺ سنڌي لفظ آهي. اهو لفظ هن طرح آيو آهي:

”ٽوڙي اهڙيون اويڙيون، ته پي سمي ڄام سهائون.“

”لڄائڻ“ جي معنيٰ ۾ اصطلاح ”ڪارو ڪرڻ“ ڪم ايندو آهي. اهو لفظ سچل سائين هڪ ڪافيءَ ۾ هن طرح آندو آهي:

”ڪارو ڪڇ نه ڪيڇ ڪي، چپر تان ڇڏين، وو.“

چپ ڪري ويهڻ، يا خاموشي اختيار ڪرڻ کي ”چپ ڪرڻ“ چيو ويندو آهي. اهو لفظ هن طرح ڪم آيو آهي:

”تڏهن چپ ڪرڻ تو چاهي“

”تپائي ڪڍڻ“ جي بدران ”تائي ڪڍڻ“ قديم سريلي محاورو جو اصطلاح آهي. اهو هن طرح آندو ويو آهي:

”تنهنجي دل ڪنئين تنهن تائي.“

ديڄارڻ ۽ دٻائڻ لاءِ قديم اترادي محاورو آهي:

”سهمون ڏيڻ“ ان مان لفظ بنيو آهي. ”سهمناڪ“ = ديڄاريندڙ. اهو لفظ سچل سرمست جي شعر ۾ هن طرح آيو آهي:

”سهمناڪ“ سندا سي سوڙها“

سريلي محاورو ”وٽ“ وٽي يا فرق جو معنيٰ ۾ ڪتب ايندو آهي. سچل سرمست اهو لفظ هن طرح آندو آهي:

”اوڏانهن وٽ مٿان پوي، گهنگره اي گهارن“

سريلي محاورو ۾ ”بس ڪرڻ“ لاءِ قديم لفظ آهي:

اوڪاڻجڻ يا ”اوڪار ڄڻ“. سچل سرمست جي شعر ۾ ”اوڪار ڄڻ“ مان ”بس ڪن“ جي معنيٰ ۾ ”اوڪارڻ“ آيو آهي. عام محاورو ۾ چوندا آهن: ”پاءُ پاڻي لڳي، ته ڏيان“. يعني ”مون ڏي منهن نڪري، ته پلو يا عيوضو ڏيان“. سچل سائين اهو اصطلاح هن طرح آندو آهي:

”مون تي لڳندو ڪونه ڪو، پيارا ’پاڻيءَ‘ پاءُ.“

بين ڪلاسيڪل شاعرن جي سنڌي زبان جي نحوي بناوت وانگر سچل سرمست جي سنڌي زبان جي نحوي بناوت ۾ به ضميري پڇاڙيون ملن ٿيون. ”حرف جر“ جي پڇاڙين جا ڪجهه مثال هي آهن:

(1) اچي اوڙ پاءُ، گهڙيس گهوري جندڙي.

”اوڙ پاءُ“ معنيٰ: اوڙ کان، هيٺين مصرع ۾ ”وڙائين“ معنيٰ ”وڙائڻ تي“ ڪم آيو آهي:

”پٽاريون پٽن تي ’وڻائين‘ وريون“
هيٺين مصرع ۾ ”چپرئون“ ”چپرن مون“ ڪم آيو آهي. هن ۾ ٻيو نيٺ
سنڌي لفظ ”چنپ“ به آيو آهي:

”جو ڳالهيون ٻڌي تا تنهنجون چپرئون وهن چنپ“
هيٺين مصرع ۾ ”سورث“ جي ”ث“ تي زير ”اضافت“ جو ”جي معنيٰ ۾ آئي آهي:
”اصل انيرا جو سورث ور سان وير“
هيٺين مصرع ۾ ”اوندوهون = اندوه يا غم کون“ آيو آهي:
”اوندوهون آزاد، ڪندا ڪمينيءَ کي.“
”مون کون“ جي بدران ”مونهنون“ آيو آهي:

”جو ڏاڏاڻو ڏيهه، مونهنون مور نه وسري“
هيٺين مصرع ۾ ”ٽوڙئون = توڙ کون، منڍ کون“ آيو آهي:
”ٽوڙئون ڪين تنهن هڏ تهڪي.“
هن مصرع ۾ ”خاڪو = خاڪ مون، مٽي مون“ آيو آهي:
”خاڪون هلج خاص ٿي، ڪر پاڻيءَ کون پرواز ميان“
هيٺين مصرع ۾ ”سائين“ جي پويان ”ءَ“ کي جي معنيٰ ۾ آهي:
”عاشق جي الله جا سائينءَ سيبائين“

هن سٽ ۾ ”برهي“ جي پڇاڙيءَ واري ”ي“ اضافتي پڇاڙي ٿي آئي آهي ۽
”جي“ جي معنيٰ ڏئي ٿي:
”موت مران ٿي مينڌرا، برهي چاڙهيءَ بار.“

انهن کان سواءِ فعل واريون پڇاڙيون به آيل آهن. هيٺ مصرع ۾ ”جهيپون
= جهيپون ڏيئي، چڙبون ڏيئي“ ۽ ”جهيڙيون = جهيڙو ڪري“ آندا ويا آهن.
يعني ”ئون“ پڇاڙي ”ڏيئي“ ۽ ”ڪري“ جي معنيٰ ۾ آئي آهي:
”وٽن ماڻڪ موتئين، تنهن کون جهيپون ۽ جهيڙيون.“

اهڙيءَ طرح پڇاڙين جا ڪيترائي نمونا ملن ٿا، جن مان ٿورا مثال مٿي
ڏنا ويا آهن. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته سچل سرمست جي شعر جي نحوي بناوت،
اهڙي ئي آهي، جهڙي قديم ڪلاسيڪل شعر جي نحوي جوڙجڪ آهي، جيڪا
ڪجهه قدر هينئر بدلجي ويئي آهي. سچل سرمست سرائڪي زبان جو به اعليٰ
درجي جو شاعر آهي. ان کان سواءِ خيرپور ۾ سرائڪي زبان عام هئي. انهيءَ

ضرني سندس سنڌي ڪلام ۾ سرائڪي لفظ ۽ محاورا گهڻي قدر آيا آهن. سندس سرائڪي ڪلام ۾ وري ڪي سنڌي لفظ شامل ٿي ويا آهن. فارسي ۽ عربي لفظن کان سواءِ هندي لفظ به نهايت سهڻي نموني جڙيل ملندا. مطلب ته نيٺ سنڌي لفظن سان گڏ، ڪٿي عربي ۽ فارسي لفظن جو، ڪٿي هندي شيڊن جو ۽ ڪٿي سرائڪيءَ جي سلوٽن لفظن جو سهڻو امتزاج ملندو. طوالت جي خوفان نمونا نه ٿا ڏجن.

سچل سرمست جي ڪلام جي اها خاص خوبي آهي ته جيڪا به تمثيل آئي ٿو، ته ان سان تعلق رکندڙ منظر نگاري، ڪردار نگاري ۽ سيرت نگاري به خاص انهيءَ رنگ ڍنگ ۽ حقيقت پسندانہ نوع ۾ پيش ڪري ٿو. مارئيءَ جو ذڪر ڪري ٿو، ته ٿر جي زندگي، مارن جي اٿڻي ويهڻي انهيءَ رنگ ۾ پيش ڪري ٿو ۽ اتي جا مخصوص لفظ به آڻي ٿو. اهڙيءَ طرح وري سهڻيءَ ۾ درياھ سان تعلق رکندڙ منظر پيش ڪري ٿو، ۽ درياھ سان لاڳاپو رکندڙ خاص لفظ ۽ اصطلاح ڪر آڻي ٿو. سارنگ جي بيان ۾ وري مينهن جي وسڪاري سان تعلق رکندڙ ڳالهيون، انهيءَ خاص لفظن ۾ بيان ڪري ٿو. ”روجهه“ جبل جو جانور آهي، جو ڳئون سان مشابه هوندو آهي. ٿري ماڻهن وانگر هو به برسات پوڻ کان پوءِ پنهنجي ماڳ موٽي ايندا آهن. ”روجهه“ جه ”سڻيل سچل سرمست کان سواءِ ڪنهن به سنڌي شاعر نه آندي آهي. روجهه جي بيتن ۾ وري جبل جو ذڪر آهي ۽ روجهه جي گذران جو بيان آهي.

اهڙيءَ طرح ”نوريءَ“ جي ذڪر ۾ مهاڻن جي رهڻي ڪهڻي، انهن جو قوت گذران، ڍنڍن جي پيدائش، ڍنڍن جا منظر، ٻيڙين جا نظارا ۽ اهڙي قسمر جون ٻيون ڳالهيون نهايت سهڻي رنگ ۾ بيان ٿيل ملنديون. ان کان سواءِ مهاڻن جي رهڻي ڪهڻي ۽ ڍنڍن سان تعلق رکندڙ خاص لفظ ۽ اصطلاح به موزون ۽ مناسب نموني ڪتب آيل آهن. سسئيءَ جي بيان ۾ وري وندر جي وات جو ذڪر آهي ۽ جبل جهاڳڻ جا منظر آهن.

جوڳين جي بيان ۾ جوڳين جي جٽائن، تپسيائن ۽ انهن سان تعلق رکندڙ ٻين ڳالهين جو ذڪر آهي. مطلب ته ”جهڙو ديس، تهڙو ويس“ جي مصداق هر تمثيل ۽ هر ڳالهه کي انهيءَ رنگ ۽ انهيءَ زبان ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

انتخاب

حصو پهريون

بيت

وحدت ۽ ڪثرت

(1)

هڪ سفر ساعت، ٻيو سفر سال جو،
پهريون تا راحت، پويون تا پوءِ رهيو.

(2)

جڏهن وهين فڪر ۾، خاصو ڪري خيال،
تڏهن فرق وارا في الحال، بند ٻڌندڙ وچ ۾.

(3)

حڪم هلي تو جنهن سان، سو ڪر پيدا پاڻ،
صورت سان سڃاڻ، منهن ڪري م رت ڪي.

(4)

”تون“ هي سان تون ليين، ”مان“ لپان ”تو“ سان،
”تون“، ”هي“، ”آءُ“ سڀهن، ”لا“ ۾ موجودات تي.

(5)

جاڏي ڪياڙي، سجدو تاڏي نه ٿئي،
جاڏي مهاڙي، سجدو تت صحيح ٿيو.

(6)

جيڪي آهي هِت، هِت به اهوئي اٿئي،
يُڪُ اهاڻي يِت، تان تون اهوئي رهين.

(7)

جهڙو آهين تهڙو هوندين، فاني ٿيندين ڇا؟
سُنڌ پنهنجي سِر جي، ڪامل پڪيڙ ڪا،
ڳالهه نه سمجهي سا، آوازي ”اُناالحق“ جي.

(8)

سچل سارو سچ ٿيو، منجهان ڪثرت ڪل،
الف مون آدم ٿيو، ڪري هنگامو هل.

(9)

اچي اوٽڙيا، گهڙيس گهورِي جنسدڙي،
چڙهيس ڏاڍي چاهه مئون، مستي موج مٽاءِ،
تڙ لهي تڙيا، شرط لنگهي پيس شه ۾.

(10)

ماڻ ڪريان تان مُشرڪ ٿيان، ڪُچان تان ڪافر،
انهيءَ وائيءَ وڙ، ڪو سمجهي ”سچيڏنو“ چوي.

(11)

مَچُ مچايو من ۾، پاڻ نه بهر وجهن،
وتن ويڳاڻا ورهه ۾، نيڻن ننڊ نه ڪن،
سڌڪا ڏيئي سورجا، پني رات پڻن،
پنهنجي ڀر ۾ پاڻ کي، ٿا ڀر تئون پڇائين،
سکيو ساميئڙن، عشق اهو سڀ آويءَ کان.

(12)

حدين وڃي هر ڪو، لاحد وڃي پير،
سچو سو فقير، جو حد لاحد لنگهي وڃي.

(13)

پاڻ وڃائي پاڻ، ڳولهي لهج پاڻ کي،
پاڻ منجهان ئي پاڻ کي، پوندي ڄاڻ سڃاڻ،
مڪڻ اکر هيڪڙو، سوئي کير سنيان،
اهو اٿئي اهڃاڻ، ڳالهه انهيءَ ڳالهه جو.

(14)

ڏيو ٻاري سچ کي، ٿي ڏاهرين ڏٺو،
ڪٽو ۽ مٺو، چرين ساڳي چست ۾.

(15)

هڪڙو ڏنر موج ۾، تنهن ۾ مير ملاح،
 مڇيون مارن اوچتي، بانڪا بي پرواهه،
 لهر بحر جا حاڪم ڄاڻي، شور يا وتن شاه،
 هنڌ سنڌ تي فلڪ نه آڻن، مارن ملڪ سپاه،
 وائڙا رڪن تن مٿان، ويچارا وساه،
 آسرا آڏيئن جا، آهن منجهه الله،
 ڏيئي پاند پناهه، رکي وٺندو راج ڪي.

(16)

قوس قزح ڪمان، ابرو عجيبن جا،
 ضرب ظلم جي زور سان، اچلن الامان،
 سل هٿن ٿا سيني ۾، پنٺين جا پيڪان،
 نيزا نيهد نشان، ”سچل“ سرها ٿيا.

(17)

ڪجا ڪج محراب، منهن تي محبوبن جي،
 ڏنگا ونگا واه واه، مصحف جا اعراب،
 سئون سڀيارن جون، پڙهڻ ٿيون ثواب،
 برهه سندا باب، ”سچل“ سڀ ختم ٿيا.

(18)

ساقِي ڏيڇ سُني، سُرڪ صراحيءَ مان ڪڍي،
 پڪ پيارج پارکو، محبت جي مٺي،
 پيٽ سان پٺي، پاڻ ڏيان جيئن پاڻ ڪي.

(19)

قطرا آب عرق، سونهن سڄڻ منهن تي،
 جرڪن جهلڪن ٿا ائين جيئن پڪين ماڪ مرڪ،
 داتا ڪَن درڪ، دل ۾ درد يلن جي.

(20)

مصحف پاڪ چوان، منهنڙو محبوبن جو،
آيتون منجهه عشق جون، مطالع ڪيان،
قاري اچي ڪو پڙهي، هجي هيءَ روان،
حرف سڀ سنوان، ڏنگو ڏسان ڪينڪي.

(21)

گوند گهمي جي لهان، تان سڪ سوين ساڙيان،
آءِ پڻ ڪيئن پاڙيان، ڏک سڪن سان سرتيون.

(22)

اتران اوري، ڪئي چمڪڻي چمڪاڻ،
اتان ڪيائين اوچتي، لس بيلي تي لات،
منڊل ٿيا مڪران تي، گوڙن جا گڙ گات،
ڪڪرن مٿان ڪيچ جي، ڦڙڪي ڪاڏا ڦات،
وري ورتئون وات، ”سچل“ سائي سنڌ جي.

(23)

”سچل“ سائي سنڌ جي، وري ورتئون وات،
جهڙ ڦڙ جهلي آئي، جهٽڪو ڏيئي جهات،
وسي پيا وڌڻا، گهيڙ پُڙسائي گهاٽ،
لاڻي اُڄ اُسات، سارنگ سنگهارن جي.

(24)

سارنگ ساري رات، رڻن مٿي ريج ڪيا،
پڪن پرڙا سوڻيا، پرهم ڦٽي پريات،
پٽن تي پتڙا ٿيا، گل ڦل پاتون پات،
وائي سڀ ڪنهن وات، ”سچل“ سارنگ ساڻ جي.

(25)

وات ڪري وائي، اُڄ پڻ ڪانگ قريب جو،
ڪي جو چيائين چنهب سان، تنهنجي لڄ ڏاڍي لائي،
اندر ڪي آئي، ڄڻ ڄر چيري سنڌڙي.

(26)

سُرَ سنواريو سُرَ ڪي، سُرَ سنواريو سُرَ،
جو آهي سورٺ وُرَ، سو ڏيڻ ڪان ڪٿي ڌري.

(27)

پان ويهي پئٺي، تو تندڙي تنواري،
ماري وري منگتا، تو جندڙي جيارِي،
گهر تـ ڏيان ڏوليون، موتن مهاري،
پرهـ جو تو پير جي، آءُ پڪڙي پياري،
مافا وٺ هي موٽئين، جڙاءِ جواهري،
سلطنت ساري، سالڪ تو صدقي ڪريان.

(28)

آهيان سوالي سر جو، گهوت نه گهرجي راڄ،
مگئون نا محتاج، ماڻڪ موتي مال جو.

(29)

سورٺ مٿان مگتي، گهوران ٿي گهوري،
رپا سون سبيل وٺ، تاراڙيءَ توري،
مٿو وڃ نه منگتا، محبوبن مسوري،
لائق نه هڪ ٿوري، سورٺ تنهنجي سپرين.

(30)

وهين وهل لپيون، ٿي پيٽ پاريا تن پانهنجا،
ڏنيون ڏت ڏپ جون، ٿي جهپيرين جهپيون،
ڪڪيءَ خاطر ڏييريون، ڏنڻ منجهـ ڏيون،
جي ڪاڻن پيٽ پيون، سي چوريءَ تي چريون ٿيون.

(31)

هين لڳين ليڙيون، منهن نه مڃاريون،
سي تو ڄام وهاري وٺ ڀر، ڪري ملاجن ميڙيون،
تو ڀڳيون جوڙائي ڏي، بهڳڻ تن پيڙيون،

وٺن ماڻڪ موتئين، تنهن ڪئون جهپيون ۽ جهيڙيون،
توڙي اهڙيون اوڙيون، ته پي سمي ڄام سُهائيون.

(32)

پارس لڳي سون ٿيون، لوهائيون لوريون،
جهل جهڳن کي ڪانه ڪا، وريون ۽ ويريون،
محلين رهن مير جي، مِهائيون ميريون،
سمي ڏنا سهاڳ ڪي، سهج ۽ سيريون،
ڪوچهين مان سهڻيون ٿيون، جهٽ پٽ جهپيريون،
تماچي تيريون، ڪينجهر جون ڪنيون ڪڍي.

(33)

لاڱو ٿيون لاشيون، هيون وهه وهل جي وچ ۾،
سي پلڻ لڳي پوءِ ڄام جي، ٿيون خوراڪين خاشيون،
لعلن ياقوتن جون، وٽن ڪينهه ڪماشيون،
جن پاسا هريل پن تي، تن فراشين فراشيون،
تا پي تماچيءَ ڪي، ڪن طرحين تلاشيون،
روءِ هيون راشيون، پر سمي ڄام سُهائيون.

(34)

مُهائي جي من ۾، نه هو گيرب گاءِ،
نيٺن سان ناز ڪري، ريجهايئين راءِ،
سمو سيني ڪانه، وٺي ويندي پاڻ سان.

(35)

ڪيچئون اچي قافلو، مون وٽ تير مهمان،
”سچل“ ساري ساڻ جو، مون آريائي اڳوان،
موليٰ مهربانه نذر نڪائيءَ سي ٿيو.

(36)

گولئين گڏيندياس، پورهئي ڪارڻ پاڻ ڪي،
پنهجي تان پرينءَ ڪي، ’سائين‘ سڏيندياس،
ڪنهن جن نه ڇڏيندياس، ههڙن هوتياڻن ڪي.

(37)

پورهيت ڄام پنهنونءَ جي، اصل ڪئون آئين،
تون گولن سندي گولڙي، هو سندن تيا سائين،
ڪاپو ڪمائين، ڪلو ساري ڪيچ جو.

(38)

ڊوليا تولئ ڍٽ ڀر، آءُ وتان ويڳاڻي،
راتيو ڏينهان اوتيان، پنڀڻين مان پاڻي،
لٽا مون ليڙيون تيا، هيءُ پوتي پراڻي،
تہ بہ راڻي جي راڻي، سرتيون سڏن ساڻيہ ڀر.

(39)

ڳئون چاريندس ڳوٺ جون، ڪاڻ ڪنين جي ڪاڻ،
اها روح رهاڻ، من پي ميلي محب سان.

(40)

ريجهي روح رانجهي سان، ڪيڙو ڪيڙ تال،
وڏون وجهي وڃ ڀر، چوچڪ ڏسي چنڊال،
مادر مھڻا ججهڻا، جهيڙي جهنگ سيال،
منو مون مھوال، مون کان مور نہ وسري.

(41)

جوڳي آيو جوڳو، مرڪڻو مٿدار،
مرليءَ مستانا ڪيا، جنهن جي لک هزار،
ڪساريہ ڪردار، نيلانات نوائيا.

(42)

ور وٽا ويڙهيچن جا، اهي موتئين مالھڙيون،
راس نہ اچن روح ڪي، ٿالھہ ۽ ٿالھڙيون،
سنگھارن جون سومرا، چڱيون چالڙيون،
جو فخر ڦوڪي سنديون ڪن دانھہ دالڙيون،
ورسي لويون لاک جون، ٻن شال ۽ شالڙيون،

انڻي پهر آهن اڪيون، منهنجيون عمر آڙيون،
 ڪامل تنهنجي ڪوٽ ۾، وجهان ملڪين ڦاڙيون،
 شال سڻندو سوڌڻي، مون نذر نالڙيون،
 وڃي ڳجهيون ڳالهڙيون، ڪندس سرتين ساڻ ساڻيه ۾.

(43)

هت ڏين مارو ڏاج ۾، ڄاڻي ڄارڙيون،
 پيون آهن سڀ ڪي، اهي ويڙهيون وارڙيون،
 سي چونڊن پيون پرھ جون، نائي ڌارڙيون،
 وجهن گوندن سنديون، ڳچيءَ ڳارڙيون،
 پوءِ ڪنيو ڪارڙيون، وڃن لوئر ياريون لوڙي.

(44)

عمر اڃا ڪپڙا ڪاڻياريون ڪن ڪيئن،
 جهڙي آيس جيئن، شل تهڙي مارن ڏي وڃان.

(45)

ڪچو سچو ڪين ٿي، توڙي اچي رنگ،
 سچي سنڌي سنگ، ڪچا سچا ٿي ويا.

(46)

هڻي هڻي هڻ ٿي، هٿ ٿيس هيٺا،
 سپاريائين ”سچو“ چوي، لاکي ڪي ليٽا،
 ٻڌنديءَ جا بيٺا، ساهڙ ڪيا سير ۾.

(47)

دلي سا هئي دل، دادلسيءَ دلير جي،
 انهيءَ ڏنس اوچتي، جل اندر اجل،
 ڪل نه هوئي ڪنپار ڪي، ته خاڪيءَ منجهه خلل،
 مٽيءَ جو محل، پُرزا پاڻيءَ ۾ ٿيو.

(48)

جي تون مارڳ تي مرين، وڏا طالع تو،
 سانول ساڳي سو، مٿان توهڻ ڏي.

(49)

آڻي ڪانگ ڏنياس، ڪتابت قريب جي،
 پھو ڪٽيندي پٽ پيس، چوهون تند پڇياس،
 پيچون پيچ ٿياس، روئندي چولي چڪ ۾.

(50)

سکنيها جي سڄڻان، سي ساري ڏنائين،
 ائين اٿائين، ت پاڻ نه آڻج وڃ ۾.

حصو ٻيو

ڪافيون

(1)

- هيٺي هروڙي نه نهار،
تنهنجي ويڙهي سويار وسي ٿو.
1. سڀاڻ سدا آهي تان تنهنجي،
پرين نه آهي ٻي پار.
2. ڦولهي لهج پاڻ مان،
ڇو ٿو وڃين وٽڪار.
3. ”وفي انفسكم اقلي تبصرون“،
ويجهو ڪير وسار.
4. پرين نه پڇج پندڙا،
تون ”سچل“ پاڻ سنڀار.

(2)

- ڀول نه ٻي ڪنهن ڀل،
تون ته آدم ناهين.
1. لکو ٿو لائون ڪرين، جيئن باغ اندر بلبل.
2. ملڪن تي سجدا ڪيا، واه مٽي تنهنجو مل.
3. ڪير ٿي ڪير ڪڏائي، شاه بنا دل.
4. احد منجهارئون احمد سڏايو، هئين تا پاڻ اصل.
5. ”سچل“ چوي سچ ٿي آئين، ڪونهي تنهنجو تل.

(3)

- جيئن سچ آهي پریشان،
سوئي ڳولي سچ ڪي.
1. مڃلي جيئي آب سان، آب پڇي طغيان.
2. تارو پڇي نجر ڪي، موج پڇي مهران.

3. ڦڙي پڇي مينهن ڪي، شاه ڳولي سلطان.
4. هو مڙئي پاڻ ٿيو، ڪير ٿيا حيران.
5. "سچو" جي صفت ۾، اهو باريءَ ڪيو بيان.

(4)

عاشق ڏسڻ ۾ آيو، محبوب گل سناسي،
عبرت عجب عجائب، اسرار رنگ عباسي.

1. برهي جي اک بيني، ڪائي مثال چيني،
توڙي رنگون رنگيني، چينيءَ جي مٺ نه ڪاسي.
2. گل آب جاءِ جاتي، محبوب راز تاتي،
عاشق ڏسڻ ڪئون ڪاتي، رهندو پتنگ پياسي.
3. "صورت" ۾ جاءِ "دم" جي، دم ريءَ نه صورت ڪر جي،
دم ۾ جا لذت غم جي، وه واه ڳالهه خاصي.
4. ابلبس جي وڏائي، هر سانس تي سوائي،
جيوڻ ته دم پلاهي، نه ته تحت نحس ناسي.
5. ثابت "سچل" سچاري، يارن جي ياد ياري،
وحدت جئين وساري، تن تن مٽي اٿاسي

(5)

پاڻ پنهنجو آءُ آهيان، اڙي پير پلي ناهيان.

1. ٿيون منگر ڳالهه انهيءَ ڪئون،
چو تڏهن پيو چاهيان.
2. ڪيچ پير پي وسنو آسانجي،
ڪهڙي طرف آءُ ڪاهيان.
3. هر ڪو چوي تاسهين عاشق،
نانءُ پاڻ ئي تون لاهيان.
4. هِت هِت آهي صورت منهنجي،
ناه نه ڪو پيو ناهيان.
5. پنهنجو پاڻ ئي سان يار،
"سچو" ڙي، نينهن اهڙي لايان.

(6)

- محبوب ڳولهي ڏس من ۾،
 من ۾ اٿئي سو تن ۾.
 1. واهه ڪاريگر ساز بنايئي،
 "ڪُن فڪيون" جي ڪن ۾.
 2. بي فائدو بازار گهمين ٿو،
 گل ڦل باغ بدن ۾.
 3. چوريءَ چوريءَ سير ڪرين ٿو،
 تنهنجو چاهه چمن ۾.
 4. "سچل" سائين صحي ڪري ڇاٽر،
 يار گڏيو ڪڪ پن ۾.

(7)

- چوئ ميان عشقا ڪيئن، تون سوين سيل بنائين ٿو!
 يا تون آهين ذات ديوانو، جو ڪيڏا ٺاهه ٺاهين ٿو.
 1. ڪاٿئين مَلا قاضي تون،
 ڪاٿئين سيد سڏائين ٿو.
 2. ڪاٿئين مڻغ برهمڻ تون،
 ڪاٿئين ٻانگ ٻڌائين ٿو.
 3. ڪاٿئين مَنهن ۾ محراب،
 ڪاٿئين تلڪ لائين ٿو.
 4. ڪاٿئين تسبيحان تون سورين،
 ڪاٿئين، بڻيان پائين ٿو.
 5. ڪاٿئين پيرين آهين پيادو،
 ڪاٿئين بور بچائين ٿو.
 6. ڪاٿئين منبر واعظي،
 ڪاٿئين پوتيون پٽائين ٿو.

7. ڪاٿئين زربنت قبائون.
- ڪاٿئين ليڙان لڙڪائين ٿو.
8. ڪاٿئين ڏيئي شرعي فتويٰ،
- ڪاٿئين منصور مارائين ٿو.
9. ڪاٿئين هنومان کونائين،
- ڪاٿئين ڏهيسر ڏسائين ٿو.
10. ڪاٿئين ٿئين رام يا سیتا،
- ڪاٿئين لچمڻ لڪائين ٿو.
11. ڪاٿئين نمرود ابراهيم ٿي،
- ڪيئي بيڪ بنائين ٿو.
12. ڪاٿئين ٿي فرعون يا موسيٰ،
- سڀ صورت ۾ سمائين ٿو.
13. ڪاٿئين ٿي بادشاهه ملڪ جو،
- سارو ديس ڊٻائين ٿو.
14. ڪاٿئين ٿين غرض گدا گر،
- ڪاٿئين ٿليون ٽڪائين ٿو.
15. ڪاٿئين مفتي تون ”خدا ٿي“،
- ڪاٿئين ”آنا الحق“ فرمائين ٿو.

(8)

- حڪم تنهنجو ٿو هلي،
پڇر ڏوهه پاڻ ٿي ڪي ڏيان!
1. آهي ”فَعَالٍ لِّمَا يُرِيدُ“،
نانءِ هيءُ ڪاڏي نيان؟
2. آهي ”وَبَي يَنْطِقُ وَبَي يُبْصِرُ“،
تر نه ٿوريءَ جيان.
3. جاڏهن آچي ظاهر ٿين،
هل هيچ مان تاڏي هيان.

4. "يرجع الي أصله".

سن مام هيء موھان ميان.

5. گمنام غمزي ۾ ڪرين،

ساڳيو سچل سوئي ٿيان.

(9)

پڇو نه منهنجي ذات،

جوئي آهيان سوئي آهيان.

1. اچڻ آسانجو ٿيو اٿاهين، جاتي ڏينهن نه رات.

2. ظاهر آهي زبائون منهنجي، "الاقترب" سنڌي ڪلمات.

3. "سچل" سر سهي ڪيو پنهنجو، عشق منجهان عشقات.

(10)

ٻيو ڪو ڄاڻڻ محض گناه، هر ڪنهن صورت آڀ انڌ.

1. ڪٿي گدا گداڻي والا، ڪٿي شاهنشاه.

2. دونهان ڏيک متان ڪو ڀولي، اولي ابر ماه.

3. "ونفخت فيه من روحي" آهي، سهي ڪر ساه.

4. خلق الاشياء فهو عينها، اهو قول گواه.

5. صورت منجهه "سچل" جي، ٻولي پاڻ ئي بيپرواه.

(11)

دم دم جا ديدار، وو، آڀر آسانجي نار تي.

1. بگما ڏانڊ ٻڌائون پيئي.

تن جي ڳالهه ڪريان آءُ ڪي هي.

وهن ڌارو ڌار،

ڳاڏيءَ جي ڳٽڪار تي.

2. پيساروني هڪڙي، چڪريون پيئي.

ارا انهن جا آهن اهيئي.

وهن بارو بار، وو،

لست واري للڪار تي.

3. ڦريون ونڙيون، آهن اوياريون،
اڙيون سونهن مال مڇاريون،
جهلڻ جا جهلڪار، وو،
لوتن واري ڌڪار تي.
4. ڍڍي چونڪ جوئر جا نسري،
ڳنا تنهن جا ماڪي مصري،
ڪيرن جا به خمار، وو،
آهن پيهي واري پونجار تي.
5. ڪسانگ ڪانگيرو، وهين واهيرو،
ڪيرن ڪيرن ڪيو اچي گهيرو،
ڳوڙهن جا وسڪار، وو،
جهرڪن جي جنسار تي.
6. آيو نيسر پيڙج ۾ پياڻي،
مرشد اچي ٿيڙم ساڻي،
سا جوئر پچاير جا، وو،
آهن ڪم "سچل" جا ڪلتار تي.

(12)

- نه مان مريد نه مان پير،
ساري فقر جو فقير.
1. نه مان حاڪم، نه مان ظالم،
آهيان امت جو امير.
2. نه مان طاعت، نه مان تقويٰ،
آهيان وره جو وزير.
3. نه مان گهمڻ، نه مان گهٽڻ،
آهيان عشق جو اسير.
4. نه مان ڪُچڻ، نه مان پُچڻ،
آهيان دوست ليءِ دلگير.
5. "سچو" ٻڌو محڪم سرتي،
محبت جو مندير.

(13)

- اسين آهيون! ڇا اسين آهيون؟
 ٻيلي، نه ٿا ڄاڻون، ڇا اسين آهيون.
 1. ذري ٻاران برسائيون لايون،
 ذري ٻرن ٿيون وڏيون باهيون.
 2. ذري پڙهون ٿا نمازان روزا،
 ذري لوڇ مٽي تون لاهيون.
 3. ذري چئون ٿا ”آهيون“ ”اسين ئي“،
 ذري چئون ٿا ”اصل ناهيون“.
 4. ذري آرام آهي من دل کي،
 ذري وهايون نيئون واهيون.
 5. ذري چئون ٿا ”اسان پاڻ سڃاتو“،
 ذري چئو ٿا ”اسين چاهيون“.
 6. ”سچو“ اصلئون سوئي آهي،
 ٺاهه هتي پيو ڪيهو ناهين.

(14)

- مون ۾ عييب آپسار،
 سچڻ تنهنجي ٻانهڙي آهيان!
 1. ٻانهن جي آءُ ٻانهي آهيان،
 ساري سڀ ڄمار.
 2. هٿان هميشه هوت سان،
 شال نه ٿيان ڌار.
 3. هيءُ سر صدقي تو ٿئون،
 سسي ساڻ ڪپار.
 4. اوچو ڪنڊيس اڪيون،
 پٿر ڪنڊيس وار.
 5. ساه ”سچو“ جو سوگهو ڪيڙو،
 رکي يارائو يار.

(15)

- مان پرينء پهچائي، هي نياپو ڪو نيئي؛
 1. ڳچيءَ پائي ڪپڙو، پاڇيائيءَ پرچائي،
 حال ڏسي وڃ هيئي.
 2. پرين ڏسج پاڻ ڏي، ڇت نه وڃ مون تان چائي،
 يار اسان کان پيئي.
 3. الله ڪارڻ آءُ تون سائين، ٻانهي تي پاڏائي،
 بخش اسان کي پيئي.
 4. اوهان ٻاجهون سپرين، ويئي سو وره وسائي،
 ڪانگ اڏائي ڪيئي.
 5. در اوهان جي دلبر سائين، ”سچو“ تو سگ سڏائي،
 ٻڌي ٻانهون پيئي.

(16)

- حُج ڦٽي ڪير هاڻي، ماري تنهنجي ماڻي،
 الله ڄاڻي.
 1. تنهن ڏينهن لاکون يار اوهان سان، لايو نينهن هن نمائي،
 الله ڄاڻي.
 2. ويئي ڏسان واٽ اوهان جي، آءُ پُلي هن پاڻي،
 الله ڄاڻي.
 3. جيهي تيهي آهيان اوهان جي، سائين تون پاڻ سڃاڻي،
 الله ڄاڻي.
 4. راتيان ڏينهان يار سڄڻ ميان، تن توئي ڏي تاڻي،
 الله ڄاڻي.
 5. ڏوڙا طالع ٿين ”سچوءَ“ جا، انڻه جي تو ڪي آڻي،
 الله ڄاڻي.

(17)

حال اچي ڏس هاڻي، وهي ٿو پنٺيئون پاڻي،

پاڻ ڄاڻين!

1. آءُ ڪنيزڪ ملهه خريدڻ، سائين تون پاڻ سڃاڻين،

پاڻ ڄاڻين!

2. سڌ لهج تون سگهڙي تنهن جي، جاني ڪيو جوڳياڻي،

پاڻ ڄاڻين!

3. ڏيئي ڏيڪاري پاڻ ڇپايو، پلي اها توکي پاڻي،

پاڻ ڄاڻين!

4. روز ازل کون در تنهنجي تي، واليءَ سان هيءَ وڪاڻي،

پاڻ ڄاڻين!

5. سيني اندر يار ”سچوءَ“ جي، سڪ سنڌءِ ساماڻي،

پاڻ ڄاڻين!

(18)

هاري سو پساتي هار،

تا آءُ ڄام چنيسر آوڙان!

1. جنهن دوست ڪسايو دم ۾، ست اهو سينگار.

2. هٿون پئي تنهنجي آهي، روئين ڇو زارو زار.

3. داڻو هيڙو درد جو، جنهن ڪيو بهشتئون بيزار.

4. ڏوهه ته تنهنجو ڪونه هو، پر نينهن ڪيو نروار.

5. پلنگئون پئينءَ پٽ تي، ڪري گوندر گفتار.

6. ”سچو“ سهي جتي ڪرين، هي هو عشق جو اسرار.

(19)

منهنجو سوڍل سارڻي ساه، وو،

راڻا رسامن سان ماريئي!

1. وينسي ڪڙهان ڪاڪ تي، آئيندوءَ الله.

2. هن مٿيءَ جو مينڌرا، توکي ڪيهو پرواهه.

3. سندنو اچڻ تانهنجي، روز نهاريان راهه.

4. گھڙي اوهان جي ٿي گهران، ڇت اوهان جو چاهه.
5. مهر مٿو ناهه ڪو، جيڪس منهنجو بخت سياهه.
6. ڪوڏئون قرباني ڪري، ”سچو“ ساهه پساهه.

(20)

- جو اڱڻ پيهي آج آيو، سو سامي مون تا صحيح سجاتو!
1. بيراهي جو بيڪ ڪري، تنهن ڪيڏو هنر هلايو!
 2. سر جهٽائون جوگين واريون، تنهن لڳين بسمو لڳايو.
 3. مرليءَ مست آواز انهيءَ جي، منهنجو روح ريجهايو.
 4. رانجهو تخت هزاري وارو، موليٰ آڻي ملايو.
 5. عطر عنبير انهيءَ جي ڪارڻ، مون تان مُشڪ ملايو.
 6. پياري هي سر پاڻون ڄاڻي، ”سچو“ ڪي سمجهايو.

(21)

- ساريان آءُ تا لوءِ پنهنجي جون لويون،
 عمر گهوريا هي پت پٽيهر، ميان!
1. هت ويڙهيڇا، وو، ويٺا ورهائن ڏيهائون،
 سي ڏورن سنديون ڏيون.
 2. ســنــگهارن ڏي ســوز ســنــيها،
 آءُ ٿي روز مڃان رويون.
 3. ڪنڊيون ڪوڪڙ سنديون، ميان،
 گچيءَ پائن ٿا، هت پيڪا پويون.
 4. صبح سانجهيءَ ڪڙ خوشيءَ سان،
 اهي سي تا آب پريون اويون.
 5. پاندين پائن پسيون، ساڳن سگر سنگهار،
 ”سچو“ سي سويون.

(22)

- لڙ وهي لوهائو، يار، وي!
1. سا ڪيئن ترسي تار ۾، جيءَ جنهين جهوراڻو.
 2. ڪاهيو پري ڪنن ۾، ڏنس عشق اوراڻو.

3. ساهڙ ٻاجهون ساهه ڪي، ڪيو ورهه ويڳاڻو.
4. سانول سدا آهه مون، اوهين سيئي ٿيون ڄاڻو.
5. پڇندو اچي پاڻهن، ”سچل“ يار سياڻو.

(23)

آئين هلي هن جاءِ، هڪ ساعت ڪارڻ سانگيڙا.

1. ڪا گهڙي نيباهه نه ڄاڻج، پيچ نه تنهن سان پاءِ.
2. ”الدينيا ساعته“، اهو نڪتو دل سان لاءِ.
3. جا ڏنهن آئين تون، وڻجارا، وري وڃو اوڏنهن آءِ.
4. دنيا ۾ دم ڪيئي گذاريئي، ”سچو“ سچڻ جي ساءِ.

(24)

منجهئون نيڪيءَ ۽ گناهه، پوندءِ ڪل نه سندي الله.

1. باطن ۾ تون پانهنجي، ناميا وجهه نگاهه.
2. ريءَ پروڙڻ پانهنجي، بي راست نه آهي راهه.
3. غير نه پائنج پاڻ ڪي، ڏوئيءَ ۾ داناها.
4. هادي حق الحق تا، مون ڪي اها ڪئي آگاهه.
5. حقيقتان حال جون، چئي ڪيم اداها.
6. تارڪ ٿي، پوءِ توحيد جي، دانها! منجهه درياهه.
7. چئنين قبلتون چور ٿي، سر، شاهي رک ڪلاهه.
8. ”سچو“ سچي ڳالهڙي، سڻ ناهي صلاح.

(25)

حسن تنهنجو ٿو اچي، طرحون طرح ڏيکار ۾،

- هڪ هئين، آئين وري، ڪنهن شوق مٿون شمار ۾.
1. ڏورئون انهيءَ دم ڏور ٿيا، واقف پيا ويچار ۾، حاصل نه تن، جي ئي پيا، آهن سندي انڪار ۾.
2. محروم ٿئين، منهن جي وجهين، هن تن سندي طومار ۾، جي ٿوچوين، آءِ شاهه ٿيان، گر تي يڪايڪ يار ۾.
3. رک هوش، تا مدهوش ٿي، غمزو آئي گفتار ۾، ساري پوئي سڌ تا صحيح، جي رخ رکين رفتار ۾.

4. پوءِ تا پيڇ هيءَ ڳالهڙي، اول اُچ اُعتبار ۾،
قابل هئين ڪر پانهنجي، صورت صحيح سنسار ۾.
5. ڪر گوش تون در گوش جي، ديدان رکين ديدار ۾،
آهي ”سچوءَ“ تي نام جو، ناهي پيو نروار ۾.

(26)

- مرد ٿي منصورُ چو، نه ته ڪير چو منصورُ آن.
1. منصور جي منزل اُتي، ڏاڍا تماچا تهمتان،
سگهه نه جي ساري سگهين، منهن رکين تهن ڏي متان.
 2. چو چوڪراڻيءَ ۾ پئي، رانديون روين راتيان ڏيهان،
احوال سڀ اسرار جو، عشق ڪي آهي عيان.
 3. نڙڪو ڏڳيءَ جي ٺاه جو، ناحق ڪرين ٿو ناتوان،
هن کي چيو هن کي چوين، آهيان لاهوتي لاطمعان.
 4. منصور جي تنهن ملڪ تي، آهن سدا نڪتا نوان،
سڻ ”سچو“ تون سمجه رک، تو کي چڱائي توچوان.

(27)

- هٿئون هوت هلي وي عاشق، دوست دلا سو ڏيندو.
1. وجهج ڪم ڪير تي، پي ڳولھج ڪام ڳلي،
پاڻهي پئيءَ تو ايندو.
 2. پڪا پڪن سامهان، تنهنجي ماڳ ملي،
اوڏا آڻي آڏيندو.
 3. اچڻ سندي اُن جي، ويندو روح رکي،
تورو ٿوري پاڻيءَ ٿيندو.
 4. جا ڳجهي هوتن من ۾، سا سائين ڳالهه سَلي،
پنهل پاڻ سان نيندو.
 5. مهر پنهنجيءَ سان تو پرين، انهيءَ پَتِ پَلي،
وي ”سچو“ نانءُ سڏيندو.

(28)

ميندرا آءِ ميان. هت ويئي ڪانگ اڏائين.

1. تو ساريندي سڀرين، هت سوڍا ساه ڏيان.
2. راڻا! رتي راز جي، ڪا جا آهي هنيان.
3. ڪامل! ڪنڌيءَ ڪاڪ جي، آءُ جاني ڪئن جيان.
4. شال اوهان جو اڳتي، ”سچو“ نينهين نيان.

(29)

وهنيان وساريان ڪئن، جيڏيون جي لنو لائي ويا.

1. گهوري ڇڏير هي گهر جايون، بره بهيران پنيءَ لايون،
پيرُ نه پوءِ واريان، سي سنپاريان ڪئن.
2. شهر پنيور ڪئون تير آزادي، ڪيچ ويندي ڏنر شادي،
تنهن سان نينهين نياهيان، پوءِ نهاريان ڪئن.
3. ٿي پئي منهنجي دلڙي ديواني، محبت ڪيڙس آءُ مستاني،
در در ڦيريون پايان، هت گذاريان ڪئن.
4. پور پرين جي ڪئي پڌرائي، اوڙي پاڙي وڃئي وائي،
ڇا ڪي عشق چپايان، هاڻي گهر گهاريان ڪئن.
5. ڪيچيئون جي ڪم اچان جي، رنگ پرين جي رڄان جي،
”سچو“ هي گُڻ ڳايان وي، هيءُ سر واريان ڪئن.

(30)

آسين ساڳي وو آهيون، عام چوي ائين ناهي.

- بُتخاني ڪون وو تيس بيزاري، ڪيئن ڪعبي ڏي ڪاهيون،
دين ايمان سان چاهي.
خاڪ انهيءَ تي وو شهب منصور جون، ڏين لڪ گواهيون،
پاڻ چڙهيو يار ڦاهي.
شاه شرف جي وو سر تي سڌيون، سر اڙهيون سر واهيون،
عشق اوقات ٻيو آهي.
زارون زوري وو اچن آسان ڏي، برهه سنديون سي باهيون،
سچل آهي ڪڏهن ناهي.

(31)

موج مستيءَ جي چڙهي، وادي وحدت جي منجهڙا،
 ڪيو پسارو پيل پاڻي، جوش مون هر جابجا.
 هن لهر ۾ جيڪي لڙهيا، تن کي آهي سار و سماءُ،
 جي سُڪر جي سير ويا، تن چيو آءُ خود خدا.
 هاءِ هن حلاج جان، ڪيئي لعل هن لڙ ۾ لڙهيا،
 آر هن آيا آهي، جي گهوت هن گهيڙون گهڙيا.
 ڪي ٽپي ڏيئي ڏسو، پاتار ۾ پيهي ويا،
 ڪينڪي عاشق آهي، بهڳڻ وري ٻاهر پيا.
 غرق ٿيا غازي، اُتي ڪن عام بينا هاءِ هاءِ،
 آءُ لڙهي آيس اتي، جت رتي ناهي ريا.
 دلق ڪي درياھ، اُچلن بهادر بي بهاءِ،
 صاف ٿي نڪتا ”سچل، سي، صاف سالڪ جي هيا.

حصو ٽيون

متفرق ڪلام

ڪبت

[ڊگهن بيتن کي "ڪبت" چيو ويندو آهي. هن قسم جي بيتن ۾ ستن جو تمام گهڻو تعداد هوندو آهي، ۽ قافيو سڀني ستن جي آخر ۾ ايندو آهي. ستن جي گهڻي تعداد جي ڪري، ڪبت ۾ ڪو مضمون يا مسئلو تفصيل ۽ وضاحت سان سمجهاڻي سگهجي ٿو. اهوئي سبب آهي، جو تصوف جا ڪي خاص مسئلا ۽ مذهبي ڳالهون ڪبتن ۾ ئي تفصيل سان سمجهايون ويون آهن. مخدوم ابوالحسن، مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم محمد هاشم نٿوي ۽ ٻين عالمن، مذهبي مسئلا ۽ ڳالهون ڪبتن ۾ بيان ڪيون آهن. مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي "حقيقت محمدي" نهايت تفصيل ۽ وضاحت سان ڪبت ذريعي سمجهاڻي آهي. حضرت سچل سرمست توحيد خالص ۽ وحدت الوجود جو نظريو "وحدت نامو" جي عنوان سان هڪ ڊگهي ڪبت ۾ بيان ڪيو آهي. فقط اها ئي هڪ 176 مصرعن تي مشتمل ڪبت سندس رسالي ۾ موجود آهي، ۽ رسالي جي شروعات انهيءَ سان ٿئي ٿي. هن ۾ سچل سرمست پنهنجو نظريو ۽ پيغام نهايت پختن دليلن سان بيان ڪيو آهي. هن هيٺ انهيءَ ڊگهي بيت (ڪبت) مان ڪجهه مصرعون ڏنيون وڃن ٿيون:]

وحدت نامو

اول ساراه ڪر سبحان جي، موليٰ جو ملڪن،
مڙياڻي محفوظ ڪيا، ڏسو ڏيهه ڏٺين،
ڪي ڪامل ڪرسيءَ تي چڙهي، وه وه وعظ ڪن،
ڪي ڪاتب ڪتابن جا، سوين سبق ڏين،
ڪي مسئلا مسائل ڪيون، ناميان نبيرن،
ڪي پڙهيا پاڻ پروجھ سان، پڙهيون پڙهائين،
ڪي وردن وظيفن ۾، شاغل روز رهين،
ڏسيون واڻسيون ورق ڪي، وريون ورائين،
سڪ سچيءَ ڪون ڪونه ڪو، سبق سور سڪن.

* * *

اُهي رهيا آهيئن، مٿي ڪين چڙهن،
 ڪيئي آهن ڦار ۾، باتيون بس نه ڪن،
 ڪي وڃي رسي حال ڪي، ڪي بيٺا ٻاڏائين،
 ڪي لنگهي هليا حال ڪئون، ڪي ڦار ڪهن،
 ڪي دنيا جي طلب ۾، هليا حرص هجن،
 ”طالب الدنيا مٽ“، محبت ناهي تن،
 ڪي ڪوڏيا عقبِي جا ٿيا، هليا ليءَ حورن،
 ”طالب العقبِي مخنث“، مٽس نه سي چڱجن،
 عاشق جي الله جا، سي سائينءَ سيبائين،
 ”لا موجود الا الله“، حاضر ڪيون وتن،
 ”طالب الموليٰ مذكر“، هن رسايا رمزن،
 ٻئي جهان ڦٽا ڪيو، ٿا ٿين جهان وڃن،
 اصلئون ئي اختيار ڪيو، فقر فقيرن،
 ”الفقر خزينة من خزائن الله“ بعضن ڪي بخشن،
 ”الفقير لا يحتاج الي الله“ ٻيون ڏٺائون ٻن،
 ”الفقر فخري والفقر مني“، ائين اٿو عجيبن،
 وتن ويڳاڻا ورهه ۾، نيڙين ننڊ نه ڪن،
 راتو ڏينهان روح ۾، چپ نه ڪو چورين،
 ”من عرف ربه كل لسانه“، ٻڌي زبان انهن،
 نشي تن ڪي ”نانه“ ڪيو، مورئون ”مان“ نه چون،
 ”قل كل من عند الله“، اهو ڪيائون ڪن،
 ”والقدر خيره وشره من الله تعالى“، سڀ اوڏانهن ڄاڻن،
 موليٰ جي محبت ۾ ڪيا ٿيا وتن،
 سڌڪا سڀئي سوز جا، پنينءَ رات پرن،
 آديسي ارمان ۾، گهو ماڻيا گهمن،
 ڪين رڻ ڪئون ان جيون، اڪيون اوڪارن.

نِهائينءَ ڪئون نيھنڙو، سڪيو ساميڙن،
 مچ مچايو من ۾، ٻاڦ نہ ٻهر وجهن،
 عاشق مٿئون آڳ جي، اولارا ڏين.

* * *

ڪن سر صدي دوست تئون، پيا پھ ڪين پڇن،
 نينهن نهوڙيا نڪڙيان، جنهن پر ڪاپڙين،
 هڻي درد دهيون ڪيا، سنڌي سپيرين،
 ڪڏهن اڃا ڪپڙا، ڌار نہ ڪنهن ڍڪن،
 منهن ميرا مٿي ٿيرا، اهڙيون طرحان تن،
 ڪاٺي تن جي ڪانڪا، جڙي ليڙ لڱن،
 مٿين پيرين برهنه، ايڏو سور سهن،
 پريو پروانن جان، ڪاهيو تت پون،
 پيڙ باهه عشق جي، سپورن سڙن،
 ڪامي لهسي لوسجي، لائق لعل ٿين،
 آوڙي عام نہ ان ڪي، جي سينڌائي سڄڻ،
 اڇو پون آڙاهه ۾، سرجو سانگ نہ ڪن،
 ڊڄو ڪنهن جس جهوپڙا، آڏا ڪين اڏن،
 اوڏنهن وٽ متان پوي، گھنگهر اي گھارن،
 ريءَ پريان تن ڪي پيون، ڳالهيون ڪس لڳن،
 ڏاڍا ڦٽ فراق جا، تن جي چت چاڪن،
 ورهه وڌي واڍوڙ ڪيا، رويورت رڻن،
 ”مو تواقبل ان تموتوا“، ائين من مارن،
 اهي مرڻ ڪئون اڳي مئا، ”مان“ ڪي ڪين مڃن،
 دشمن دوست هڪ ڪيون، گوڏڙيا گڏجن،
 ان جي اکين اڳر سڻيا، بوندان بس نہ ڪن،
 سر ڏيو سنوڀرا، وڻي ورهه وڻن.

* * *

واديءِ ۾ وحدت جي، دانھــ پيسر ڌرن،
 ”تون - مان“ وڃي وڃ مون، تہ کي پاڻ پسڻ،
 شڪ يقين اٿئي ويو، برابر چئون،
 هادي مريد هڪ ٿيو، تفاوت نہ ڪن،
 عابد ۽ معبود سو، هڪ نگاهہ پسڻ،
 پاڻ پڙهڻي پاڻ بهي، پاڻ ئي سجدو ڪن،
 * * *

بازيون بازگر ڏسي، انهيءَ پٽ پلن،
 تان اڪيون، ڪن، زبان سي، ٻوليون ٿيون ٻولن،
 اسين آهيون آدمي، بيحد مون بشرن،
 نا تہ مڙيو ئي پاڻ ٿيو، سميع بصير ڏسن،
 عين عليم كليمر ٿيو، قادر قدرتن،
 هي مڙيو ئي و صفان، اندر آدمڻ،
 هي مڙيو ئي حق ٿيو، ٻيا باقي ڇا بچن،
 وصفن ايئن ساڻ، اصل آدمي ڏن،
 هيت آدم مؤن الله ٿيو، ٻيا سڀ شڪ پچن.

مسلسل دوها

[”دوهو“ هندي شاعريءَ جو هڪ قسم آهي، جيڪو ٻن ستن تي مشتمل هوندو آهي، ۽ قافيو ٻنهي ستن جي آخر ۾ هوندو آهي. سنڌي شاعرن به اهڙي قسم جا بيت چيا آهن. سچل سرمست جي رسالي ۾ دوها جي سٺا سان وابسته هڪ نئون تجربو ملي ٿو، جيڪو ٻي ڪنهن به سنڌي شاعر وٽ نظر نه ٿو اچي. ڪنهن خاص مضمون کي سمجهاڻي ۽ بيان ڪرڻ لاءِ مسلسل دوها ڏنا ويا آهن. هر دوهي ۾ جدا جدا قافيو آهي، پر مضمون ۾ تسلسل آهي. دوهن جي سلسلي جي شروع ۾ هڪ منظوم مصرع آهي، جيڪا دوهن سان قافيه جي لحاظ کان ڪو تعلق نه ٿي رکي، پر مضمون جي لحاظ کان ان ۾ دوهن جي مضمون جو چڻ عنوان بيان ڪيل آهي. اهڙي قسم جي شاعريءَ جي صنف حضرت سچل سرمست کان اڳ ڪنهن به سنڌي شاعر وٽ نظر نه ٿي اچي، ۽ نه پوءِ ئي ڪنهن شاعر ان جي تتبع ڪئي آهي. انهيءَ ڪري اها انوکي صنف حضرت سچل سرمست جي ايجاد چئي سگهجي ٿي. ”دوهي“ جي سٺا جي نسبت جي ڪري ان کي ”مسلسل دوها“ نالو ڏنو وڃي ٿو. هن کي ڪافي جو هڪ قسم به چئي سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ جو ڪافي وانگر هي نظر ڳائي سگهجي ٿو.]

هدايت

هادي ويڙهي آيو، هاڻي سائين هيئن سمجهايو.

والي ويڙهي آيو.

1. ”ڪڏهن ٿيو ڪونه ڪو، عاشقن آرام، ميان، راتو ڏينهان تن اتي، محبت جو ماتام، ميان.“
2. ”خاڪئون هلج خاص ٿي، ڪرپاڻيءَ کون پرواز، ميان، چيڙيءَ چنوماريئي، ٿي شاهين ۽ شهباز، ميان.“
3. ”جيڪو اصل آهي، ٿيو هاڻي سرسلطان، ميان، گهوڙي چڙهندڙ گم ٿيو، پيو گهوڙي ۾ جولان، ميان.“
4. ”گرد، ڳجهو ڪيو طالبو، اهو گهوڙي جو هسوار، ميان، گهوڙي وارو گم ٿيو، اڀريو گرد غبار، ميان.“
5. ”آيو بحر جوش ۾، تڏهن موج پئي باهار، ميان، هيءَ هيءَ آيو نانءُ ۾، ٿيو ساوڻ جو سينگار، ميان.“
6. ”لڙ منجهون ٿيو اڇوڪارو، اصل سودرياه، ميان، بيهند رنگ گهڻا ٿيا ظاهر، هر ڪو ٿيو گمراه، ميان.“

7. "سانوڻ لٿو، هڪ ٿي،
ڪارو اڇو لڙ ٿيو،
تڏهن پاڻي موٽيو پوءِ، ميان،
اهو سارو سامونڊو، ميان."
8. "نانءِ لهي ويا ٻاهريان،
ڪُوران، ڪَسِيان، واهڙان،
اهو باقي رهيو نام، ميان،
هت ڪلي ٿيا گننام، ميان."
9. "هت سڀيئي درياه ٿيو،
اول آخر هڪ ٿيو،
پيا ڪوڙا لٿا نانءِ، ميان،
ويا وڃائون گُسناءِ، ميان."
10. "اصل جيڪي هوس آءِ،
آخر ٿيندس وڃي اهوئي،
آهيان هت پي سو، ميان،
هڏ آهيان ڪونه پيو، ميان."
11. "اڪيون اڪڙين ۾ رکي،
پوي نظر جت تانهنجي،
تون پنهنجو پاڻ سڃاڻ، ميان،
تت پنهنجو چهر چاڻ، ميان."
12. "اڪيون اڪڙين ۾ رکين،
جي تون خبر اڪين جي لهين،
تان هت تون هيئن آنءِ، ميان،
تان تون نرالي نانءِ، ميان."
13. "اڪين مئون معلوم ٿئي،
اهو صورت جو سينگار، ميان،
پيو ناهي تفاوت وار، ميان،
پيو ناهي تفاوت وار، ميان."

ڪير آهيان

- شيءِ آهيان ڪاڪيون ڪير.
1. بعضي پايان پتلي،
يا گوءِ آهيان هت يار جي،
يا ته محل آهيان،
2. ٻوليون ڪري ڪيتريون،
تو درئون داناهه،
3. يا ته گهوڙو آهيان،
جو هلاڪي هسوار،
يا ته موج درياه جي،
4. يا ته مهنديءَ گل تا آهيون،
يا آهيان گل گلاب جو،
5. يا ته چشمو آهيان،
تنهن ۾ ساڀو سچ جو،
6. يا ته پاڇوئي حق جو،
جنهن ۾ ڳالهه ناهه تا،
7. ڳالهه "سچوءَ" تا سمجهي،
تا غير خدا جو ناهيئن،
جا سمجهي نه ڄاڻان!
يا آهيان گڏيءَ ڏور،
يا وانگيءَ وانگر زور،
جنهن ۾ شهنشاهه،
تو درئون داناهه،
جو هلاڪي هسوار،
جا ٻوڙي ٿي ٻاهر،
جنهن اندر لالائي،
جنهن ۾ سرهائي،
جو ابر پريو آب،
يا پاڇوئي مهتاب،
آءِ اصل ڪون آهيان،
سو پيئي تا ناهيان،
ڪون هاديءِ اهائي،
آهيئن صاحب سدائي.

ڪلام

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ڪافين سان گڏ، ڪافين کان ڪجهه مختلف سٽا وارو شعر به ملي ٿو، جنهن کي ڪافي بدران ”ڪلام“ سڏيو ويو آهي. انهن جي فني سٽا مسلسل دوهن سان ملندڙ آهي، پر جيئن ته انهن جي مصرعن جو وزن لچڪدار ۽ اينگهه وارو آهي، انهيءَ ڪري انهن کي بيتن بدران ڪافين جي دفعي ۾ شمار ڪيو ويو آهي، ۽ ڪافين جي طرز تي ڳائي سگهجن ٿيون. انهن ۾ شروع ۾ ٿل وانگر هڪ مصرع ٿئي ٿي، ۽ پوءِ دوهي وانگر ٻن ٻن سٽن جو بند ٿئي ٿو. هر بند جي ٻنهي سٽن جي پوئتان قافيو اچي ٿو، ۽ ٻنهي سٽن جي وچ تي به قافيو اچي ٿو. يعني هر بند جي ٻن سٽن ۾ چار قافيا ٿين ٿا. هر بند جو پنهنجو قافيو آهي، ان جو نه ٿل سان قافيه جي لحاظ کان ڪو تعلق نه آهي، ۽ نه ٻين بندن سان قافيه جي لحاظ کان ڪو لاڳاپو آهي].

(1)

تو ڪيئن اهي وسري ويا،

جن کي توڻي ڪارون ڪيون؟

1. پانڌيءَ پرينءَ جي پيار ڏنهن،

آندي خبر اها پيار ڏنهن،

آيو اصل اسرار ڏنهن،

دوسن سنڌي دربار ڏنهن.

2. ڪيئن تون پئين پيءُ ڳالهه ۾،

هي جيءُ وجهين جنجال ۾،

چئ، آهين ڪهڙي خيال ۾؟

رھ تون هميشه حال ۾،

3. کانئن پاسي ڏينھڙا پيئ،

سي ڳڻ سندن وسري ويئ،

سچا سخن سانين ٿيئ،

سڏ ڪين ڪڏهن نا ڪيئ.

4. ڳالهيون سچڻ جون ياد ڪر.
دل ساڻ ٿسي عاشق اڀر.
تا تو اچي نازڪ نظر.
هئي هئي مٿان ٿين بيخبر.
5. جيڪس فراق جي فال هئي.
ڪا ڪين تنهنجي ڳالهه هئي.
تو گڏ جيئڻ جي جال هئي.
اڄ تو نه تن سنڀال هئي!
6. اتي وساريئي ڪيئن ويهي.
جي ڏيهه هئا تنهنجا ڏيهي.
تو ڪي آئي مصلحت ڪئي؟
هاڻ پاڻ ايندا اڄ پيهي.
7. ”سچو“ مٿان دلگير ٿين.
اڄ پاڻ فرمايئون ائين.
طالب وڃي تڪسلا ڏين.
معافي مڏايون ڪيون مٿين!

(2)

1. وعدا اهي اڄ ياد پيا، مون سان قريبن جي ڪيا!
ڳالهيون ڳجهيون اهڙي يار جون،
اصلئون ٻڌم اسرار جون،
سي ٿيون عطا اعتبار جون،
دل ۾ رهيون دلدار جون.
2. واليءَ اهو وعدو ڪيو،
جو ڪم چيوسين سو ٿيو،
هڪ ٻول تو سان، نا پيو،
وسري نه مون کون سو ويو.

3. فـائـق وري فرمـائـيو،

تون سرُ اسان جو سائيو،

اهو ڏسڻ مون آئيـو،

دل ساڻ سو مون لائيـو.

4. ”سچو“ سدا سرهو رهيـن،

من ٻول اسان جي تي پهيـن،

تون ٺاهه ٿا هن تي نڪهيـن،

سر بار برهي جو سهيـن!

مسلسل بيت

[سچل سرمست جي رسالي ۾ هڪ اهڙي صنف به ملي ٿي، جنهن ۾ مسلسل بيت آهن. شروع ۾ هڪ يا ڏيڍ مصرع آهي، جنهن ۾ مضمون ڏانهن اشارو يا اهڃاڻ آهي. ان کان پوءِ بيتن جو سلسلو آهي. هر بيت ۾ گهڻو ڪري ٽي مصرعون يا ستون آهن، ۽ قافيو هر ست جي آخر ۾ اچي ٿو، جيئن دوهي جي مصرعن ۾ هوندو آهي. هر بيت جو قافيو جدا جدا آهي. هن قسم جي صنف به صرف حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ملي ٿي. هن ۾ طالب کي سلوڪ جي راهه جون هدايتون سمجهايل آهن. انهيءَ ڪري رسالي ۾ ان جو عنوان ٿي ”هدايت“ ڏنل آهي. صنف جي سڃاڻپ جي لحاظ کان اسان ان انوکي صنف کي ”مسلسل بيت“ جو نالو ڏيون ٿا، ۽ مضمون جي نسبت سان ان جو ساڳيو عنوان ”هدايت“ رکيو آهي. رسالي ۾ اهڙي سٽا واريون به هدايتون ملن ٿيون: هڪ ۾ پنج بيت آهن، ۽ ٻيءَ ۾ فقط هڪ بيت آهي. هت ٻئي هدايتون ڏنيون وڃن ٿيون:]

هدايت 1.

مرشد هادي رهنما، ٿا سمجھائن ائين:

”هُوَ تون ڄاڻج پاڻ کي، متان هيءُ ٿئين،
وحدت جي چوگان ۾، اها گوءِ نئين،
”سچو“ ساڻ يقين جي، هي حال ڏي هئين.“

هدايت 2.

رمزان سي هاديءَ جون، ميان،
جيڪي چيائون مون کي سي سلڻ ناهن.
هوءَ هوءَ ڌريون آهن دل تي.
ڳالهيون ڪري گجهه جون، ٿا صاحب سمجھائين،
لا الا ڪون اڳيان، ٿا هادي هلائين،
سمجھڻ ”سمع بصر“ جو، ٿا فائق فرمائين.

خوديون خاص نه ڀانئجو، هي نت نت نمازان،
ڄاڻو ڀلي ڳالهڙي، هي سوز و گدازان،
اٽو اٽال حق جي، اها عبارت آوازن.

هيءَ هيءَ هڪڙي ڏينھڙي، ٿا هادي ائين چون،
جن نه سمجھي هت ڳالهڙي، سي سپان گھڻو روڻ،
جن نه سڃاتو هتهين، سي هُت پي ائين هون.

جيڪي ڀليون ڳالهڙيون، انهن پڇڻ پري آه،
ڪوڙا قصا ڪهه پيا، يار سڃاڻ سواءِ،
پُرجھڻ آهي پاڻ ڪي، ٻي ڀلي بات نه ڪاءِ.
هادي حقيقت جي، يار، موٽي هيئن چيو:

”آقا آهي هيءُ، ادا آهي ڪونه ٻيو،
جي ئي ننگهيا سڀ ڪون، يار مقصد تن ٿيو،
سائين ساڳيو اٽو، جو وجودئون ويو.“

ڏوهيڙا

[سنڌي بيت ۾ گهٽ ۾ گهٽ سٽون ٿين، ۽ وڌ ۾ وڌ جو تعداد مقرر ڪونهي. ٻن سٽن واري بيت ۾ ڪڏهن هندي دوهي وانگر ٻنهي سٽن جي آخر ۾ قافيو ٿئي، ڪڏهن وري هندي سورني موجب ٻنهي سٽن جي وچ تي قافيو ٿئي، ڪڏهن وري پهرين سٽ جي آخر ۾ ۽ پوئين سٽ جي وچ تي قافيو اچي. ٻن سٽن کان مٿي سٽن وارا جيڪي بيت آهن، انهن جي پوئين سٽ جي گهڻو ڪري وچ تي قافيو ايندو آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ اهڙا تمام ٿورا بيت ملندا، جن ۾ سڀني سٽن جي پويان قافيو آيو آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ اهڙي قسم جا بيت سڀ کان پهريائين ”لڪي“ تعلقي شڪارپور جي شاعر عثمان احسانيءَ جا ملن ٿا. ان کان پوءِ ميين لطف الله قادري ۽ ٻين ڪن تمام ٿورن شاعرن جي ڪلام ۾ ملن ٿا.

سرائڪي شاعريءَ جي وري اها پَر رهي آهي، ته ان جي بيت جي پوئين سٽ ۾ وچ تي قافيو اصل نه ايندو آهي. سرائڪي بيت ۾ گهڻو ڪري چار سٽون ٿينديون آهن، ۽ قافيو سڀني سٽن جي آخر ۾ ايندو آهي. خود سنڌي شاعرن جهڙوڪ حضرت سچل سرمست، حضرت قادر بخش بيدل، حمل خان لغاري ۽ خليفي نبي بخش وغيره جيتوڻيڪ سنڌي بيتن ۾ آخري سٽ جي وچ تي قافيو آندو آهي، پر سرائڪي بيتن ۾ سڀني سٽن ۾ پوئتان قافيو آندو آهي.

سرائڪي بيتن کان سواءِ حضرت سچل سرمست جا ڪجهه سنڌي بيت به اهڙا ملن ٿا، جن کي فني سٽا جي لحاظ کان ”ڏوهيڙو“ جو نالو ڏنو ويو آهي. منهنجي خيال ۾ فقط اهڙي قسم جي بيتن کي ”ڏوهيڙو“ چوڻ گهرجي، ڇاڪاڻ جو لفظ ”ڏوهيڙو“ ۾ ”ٻڻو دوهو“ جو مفهوم سمايل آهي. جيئن ته سرائڪي بيت ٻن دوهن تي مشتمل ٿئي ٿو، انهيءَ ڪري سرائڪي ۾ انهيءَ کي ”ڏوهيڙا“ سڏيو ويو. سنڌيءَ ۾ به اهو لفظ سرائڪيءَ جي ذريعي آيو آهي. هتي سچل سرمست جي اهڙن بيتن جو انتخاب پيش ڪجي ٿو.]

توحيد ۽ معرفت

(1)

احد احمد صورت ساڳي، سر ٻنهي جو سوئي،
الست بربڪر قالو ٻلي، پنهنجو پاڻ اڪيوئي،
سچا حاضر هر جا هادي، سمجهين سر سيوئي،
غائب سمجهي غير نه ڄاڻين، حق الحق اهوئي،

(2)

الف سڃاڻي احدىت وارو، بي تي ڪين اڙياسِي،
شرح ملا، ڪنز قدوري، ڪافيا ڪين پڙهياسِي،
غير خيالون ڪنڊ ڏئي، پوءِ لاجد منجهه لڙياسِي،

(3)

باس اهائي بات اسانجي، غازي غير نه آهين،
خام خيال هي ٻانهپ وارو، ”لا“ ۾ لاشڪ لاهين،
من عرف نفسه فقد عرف ربه، ٺاه ڪهڙا پيا ٺاهين،
سچا سچ اشارو اهو، ڪاڏي ڪوڙا ڪاهين،

(4)

رام رحيم هڪ هڪ سمجهين، موج محبت ماڻين،
ڪافر مومن گبر نصارو، غير گمان نه آڻين،
خلق الانسان علي صورته، ٻول اه ٿي ڄاڻين،
مان تون صورت ساڳي سچا، جي تون پاڻ ٻڄاڻين،

(5)

صريح چوان مان توکي طالب، ڪجانءِ صحيح گويائي،
وبي ينطق وبي يبصر، ٻوڙين ٻول ٻيائي،
ڪل شيءِ ناطق بالحق، رکين سر سڀائي،
ستگر سر سمجهايو سچل، واه واه اهائي وائي،

(6)

يار ياري يقيني رکجانءِ، توڙي شڪ سيوئي،
جو ڪجهه هيڙين، ٿيندين سوئي،

ڪل شيءِ ڀرجي اٿي اصله، هو نه هڪ مٿي،
 ”سچل“ سچو ٿي رهندي، عشقون عين اهوئي.

(7)

خمر خمار انهيءَ جو خاصو، موت اهـ مسروري،
 ازلا ابداءِ عجائب جهڙي، مڪي اها مخموري،
 انا احمد بلاميمي، مارين دم منصوري،
 سچا جام جلائي پيءُ، ڪر حاصل حق حضوري.

(8)

ذات صفات اهائي آهي، ڀول نه وجهين ڀولي،
 سوئي اندر، سوئي ٻاهر، سوئي تنهنجي چولي،
 تو ڀر مون ڀر هن ڀر هر جا، ”سچو“ سچ ٿر ٻولي.

(9)

ٽوڙ رواج ۽ رسمون ساريون، مرد ٿي مردانر،
 پاڻ بيگانو مورن جاڻين، آهين يار يگانو،
 ”وَنَفَخْتَ فِيهِ مِنْ رُوحِي“، بلڪل ڇڏ ٻهانو،
 وهر ”سچل“ ڪڍ ٻانهڙ وارو، شملو ٻڌ شهانو.

(10)

مسجد ڇڏي ميخاني منجهان، حاصل ڪين ڪيوسي،
 هي سڀ حسن جمال اسان جو، جنهن ڀر پاڻ پياسي،
 ڏوهه ثواب کان آڃا ٿي، پوءِ ”سچل“ سچ ٿياسي.

(11)

پير مريد نه ٿي تون هرگز، ماڻج موج مستاني،
 مخدومي ۽ شيخي پيري، خام پنڌي خاني،
 پٽ دعا پاراتي واري، ناهه راهه رباني،
 هر هڪ پتڪو پنهنجو رکي، ”سچل“ ڪم آساني.

(12)

عشق محبت باجهون ڄاڻين، ٻي سڀ راهه خلافي،
 بزرگ ڪاڏ دنيا جي ڪن ٿا، طلسم سڀ تلافي،
 سچا هرگز سي نه ٿيندا، سچا صوفي صافي.

(13)

هن زماني بزرگ بيشڪ، ڇهئي لطيفا لائن،
 ڪسب ڪرن دم بند ڪرڻ جو، نه ٿا پاڻ سنيالن،
 اهي فن فروعي آهن، ناحق وقت وڃائن،
 ريءَ ٿيڻ گم ”سچل“ سائين، پاڻ نه پنهنجو پائن.

(14)

بزرگ شيخ مشائخ يارو، نامخدوم تياسِي،
 نڪي قاضي، نڪي ملا، معلم پير بڻياسِي،
 نڪي ٺاهه ٺهڻي، جا ٺاهي، رنگ رساءِ رکياسِي،
 سچا ٻاجهون عشق الله جي، ڪوئي هنر نه سڪياسِي.

(15)

مرشد آکيو، عاشق ٿيوين، تان منڪر ٿي مشاخي،
 شيخي پيري بحر بزرگي، اٿئي سڀ هلاڪي،
 عشق امانت، خاص الله جي، دل کي ڏي فراخي،
 سچا سوز گداز سوا سچ، ٻيا سڀ چور طباهي.

(16)

هي سڀ سير بحر انهيءَ جو، پر نڪا جنهن بستي،
 قلزم ڪارونپار ڪڪوريل، ڪرنڪا جنهن ڪشتي،
 منجهه درياءَ محبت واري، حال سٿين هي هستي.

(17)

لا نفي جو ڪلمو مون کي، مرشد پاڻ پڙهايو،
 نابودي جي نشي اندر، ستگر سير ڪرايو،
 هٿيو ڏيئي همت وارو، سارو ٻار ڪڍايو،
 صدق ”سچل“ مان ستگر تان، جنهن جانب جوش جڳايو.

(18)

ڇا جو ڪعبو، ڇا جو قبلو، هي به سڀ بهانا،
 ناقص نيت ڪعبي واري، مرد گهمن مڪيخانا،
 ”سچل“ ستگر ائين آکيو، حق لهن مستانا.

جهولڻو

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ هڪ ٻي انوکي صنف ”جهولڻو“ ملي ٿي، جيڪا اڳ ۾ ڪنهن به سنڌي شاعر وٽ نظر نه ٿي اچي. البتہ روحل فقير جي هندي ڪلام ۾ ”جهولڻو“ ملي ٿو، پر فني سٽا جي لحاظ کان روحل فقير جي هندي جهولڻي ۽ سچل سرمست جي جهولڻي ۾ فرق آهي. روحل فقير جي هندي جهولڻي ۾ اڪثر چار سٽون ٽين ٽيون، ۽ هر سٽ جو وزن عام بيت جي وزن کان وڏو ۽ اينگهه وارو ٿئي ٿو. سچل سرمست جي جهولڻي جو هر بند گهڻو ڪري اٺن سٽن جو ٿئي ٿو، ۽ نائين سٽ وراڻيءَ جي اچي ٿي. سچل سرمست جي رسالي ۾ ”سسئي پنهنون“ بابت جهولڻو ملي ٿو، جنهن ۾ اهڙا پنجاهه بند آهن. هر بند يا بيت کان پوءِ جيڪي وراڻيون اچن ٿيون، اهي پاڻ ۾ هر قافيه آهن. هر بند جي سٽ جو وزن ننڍو ۽ گهڻو ڪري هندي جهولڻي جي سٽ جي اڌ جيترو آهي. ڇڻ چئن سٽن کي اٺ سٽون ڪري رکيو ويو آهي. قافيو بند جي سمورين سٽن جي آخر ۾ اچي ٿو، ۽ هر بند يا بيت جو جدا جدا قافيو آهي. حضرت سچل سرمست جي ”سسئي ۽ پنهنون“ جي جهولڻي مان ڪجهه بند هيٺ ڏجن ٿا:

(1)

سرتيون سڀ ٿيس صلاحِي،
هو تان راهه وٺي پيا راهِي،
چوٿينءَ ڪڍ تين جي ڪاهِي،
ڏونگر ڪير ڏسائج ڏاهِي،
حَسَبَ ۾ ڪونه ڪنڊءِ همراهِي،
هت ٿو سنگ منجهائي ساهِي
تڏهن چپ ڪرڻ توڃاهِي،
پر هو اهڙو امر الاهِي:

بيا سڀ ويهه تون وهر وساري.

(2)

چي ڙي، مون سان مُور مَ ٿيو مصلحتاتي،
 ثابت سڪ رهي ڪا ساتي،
 هاريون هي جا آهي حياتي،
 تن کي روه رساڻ ٿي راتي،
 پائيندس جهر تتي جهنگ جهاتي،
 ڇا جي ڇڇي پوي مون ڇاتي،
 ڪنديس ووڙ سندن ويلاتي،
 ايندس ساڻ وٺي پڪڙ پاتي:

ڏسنديون هوت مڙئي هڪ واري.

(3)

چي ڙي، ويهه وسار وڃڻ جي وائي،
 تو سان لعلن جنهن لئون لائي،
 تنهنجي دل کڻين تنهن تائي،
 سو اڃ جاڙ ڪري ويو جائي،
 ڏيئي ڪن ٻڌج تون ٻائي،
 ڊوهن پاس نه ڊوڙج ڊاهي،
 سرت صلاح تون سمجهه سائي،
 اها ڳالهه امر ۾ آئي:

ڏونگر ڏورئون ئي ڏهڪاري.

(4)

چي ڙي، آڏو لس بگهيڙ ڪن لوڙا،
 تن ڪئون ڪن ٻئي ٿين پوڙا،
 چوهئون چپر چني تو چوڙا،
 تاتي ٽاڪ ٽڪر جا توڙا،
 سهمناک سُنڊا سي سوڙها،
 ڏيون مار مٿي ڏين موڙا،
 سي ئي ڏرت ڏورڻ جا ڏوڙا،
 ڏينپو ڏنگ هڻن ٿا ڏوڙا:

آهن هاڙي منجهه هزاري.

(5)

ڪيچن ڪڍ لڳي هوءَ ڪهڪي،
 پهرين پور ٽڪر سان ٽهڪي،
 ڪامڻ ڪوه ڏسي نا ڏهڪي،
 اتي روح نه تنهن جو رهڪي،
 توڙي پير ڦٽيس پڻ ٽهڪي،
 تان پي نار نه بالڪل نهڪي،
 توڙئون ڪين تنهن هڏ تهڪي،
 او جان عاشق اهڙي اهڪي:

ڏونگر سڀ وڌائين ڌاري.

(6)

مٿي روه ڏسو سا رمڪي،
 ڪا جا عشق چڪايس چمڪي،
 ڏسي سچ نه دم پر ڏمڪي،
 محبت مور نه ڪامڻ ڪمڪي،
 گونڊر وچ گنڌاري غمڪي،
 هاديءَ جانب سان نئين جمڪي،
 تنهن تان تانگهه نه تر هڪ تمڪي،
 مٿس وچ ورهه جي چمڪي،

تنهن جي شور وڌي شوڪاري.

(7)

آهي ”ڪل شيءِ“ سو هادي،
 ”خلق الاشياءَ“ ڪئون آبادي،
 ”وهو عينها“ ٿي آزادي،
 واندي غير ڪنون هيءَ وادي،
 لڳا شڪ شبيها ٿي شادي،
 ”سري سره“ ٿي امدادي،
 جنهن کي سمجهه تنهن کي تعدي،
 سوئي مرد نه آهي مادي:

سڀ وچ صورت يار پياري.

آخري بند:

(8)

ظاهر سچ ته سڀ ڪنهن جائين،
 هي پي رمز تون دل سان لائين،
 تون تان آئينو ٿي آئين،
 پنهنجو پاڻ ئي ۾ منهن پائين،
 ”مين“ کي چوڙ ته ٿيون ”سائين“،
 پولو مور نه هن ۾ پائين،
 توکي صحي سچ سڻائين،
 ڪا شيءِ ناهي بنا حق ڪائين،
 ”ڪل شيءِ ناطق بالحق“ ڳالهه اهائي ڳائين:

هر جا پاڻ غني گفتاري.

جهولڻو ڪافي

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ڪن ڪافين کي به ”جهولڻو ڪافي“ سڏيو ويو آهي، ۽ ڪاڪڙ جو سڻا جي لحاظ کان انهن جو جهولڻي سان ڪجهه تعلق آهي. انهن ڪافين جو هر بند پن يا تن ستن جو ٿئي ٿو، ۽ قافيو هر ست جي پويان اچي ٿو. هر بند جو جدا جدا قافيو ٿئي ٿو، جن جو قافيه جي لحاظ کان نه ٿل سان تعلق ٿئي ٿو، ۽ نه ٻين بندن سان. جيئن ته انهن بندن جو وزن اينگهه وارو ۽ لچڪدار آهي، ۽ انهن جي اڳيان ٿل به موجود آهي. تنهنڪري اهي ڪافيءَ وانگر ڳائي سگهجن ٿيون. انهيءَ ڪري اهڙين شين کي ”جهولڻو ڪافي“ جو نالو ڏيئي سگهجي ٿو.]

جاني آءُ ڙي جاني، ميان،

آءُ تا روز پيچان ٿي پانڌيون.

1. تنهنجي اچڻ ڪاڻ هت، پوڻيون ٿي پٽيان،

سنجهي صبح سرتيون، ٿي پانڌي پچيان،

ڏاها تنهنجي ڏيهه ڏي، ٿي ڪانگ اڏيان.

2. پرين تنهنجي پار ڏنهن، اچي قاصد جي ڪوئي،

حال سڻايان پانهنجو، تنهن رهبر ڪي روئي،

جاني حال اسان جي، هاڻي هجر ۾ هوئي.

3. دلبر تنهنجي ديس ڏي، ٿي ڏسان ڏيهڙيون،

نانءُ تنهنجو سپرين، آسین وس نه وساريون،

ڳچيءَ پائي ڪپڙو، زور ڪريان ٿي زاريون.

4. اٿي ويٺي اوتيان، آءُ پنڀڻين مان پاڻي،

اچي ڏسج سپرين، تون حال منهنجو هاڻي،

درمنديءَ جي دل ۾، تنهنجي سک تا سامڻي.

5. تا ڪون سچڻ تانهنجي، هينئڙي حيراني،
 ڏيئي ڏکيءَ کي ويٺن، تون نينهن تہ نشاني،
 سدا ”سچو“ آهي، ميان، تنهنجي ڳچيءَ ۾ ڳاني.

(2)

ساٿي ساري سنيها، چئج پنهونءَ کي،

بيراڳي آهيان وو!

1. حال ڏسيو توجو وڃين، سارو عرض ڪرين، وو
 دلا سو ڪر دوست ڏنهن، وٺي جلد وريـن، وو
2. ڪارو ڪڇ نه ڪيچ ڪي، ڇپر تان چڏين، وو
 ٻانهي ڄاڻي پانهنجي، گولن سسڻ گڏين، وو
3. تـو سان عمر گذاريان، جان ڪي هت هٿان، وو
 ڳالهين تنهنجين ڳاري آهيان، جان ٿي رت روئان، وو
4. ڏورندين مون ڏونگرين، گهٽا ڏينهن ٿيا، وو
 ٻڌا هوندا هون تو، جي ”سچوءَ“ سڏ ڪيا، وو

تيهه اڪري

[اهو.نظر جنهن جو هر بند عربيءَ "الف - ب" جي اکر سان شروع ٿئي، انهيءَ کي فارسي جي لحاظ کان "سي حرفي" ۽ سنڌيءَ ۾ "تيهه اڪري" چيو ويندو آهي. ڪن شاعرن سنڌي الف - بي موجب 52 بندن تي مشتمل نظر به لکيا آهن، پر انهن کي به "تيهه اڪري" ئي سڏيو اٿن. ڪن شاعرن وري "لا" ۽ "ء" کي ڇڏي فقط 28 اکرن تي ٻڌل 28 بند لکيا آهن، پر انهن کي به "تيهه اڪريون" ئي سڏيو اٿن. اهوئي سبب آهي، جو اصطلاح معنيٰ ۾ "تيهه اڪري" ان کي چيو ويو، جنهن جا بند الف - بي جي اکرن سان شروع ٿين - پوءِ اهي تيهه اڪر هجن، يا گهٽ وڌ. تيهه اڪريون بيتن ۽ ڏوهيڙن ۾ به چيون ويون آهن، ته عروضي بندن ۾ به لکيون ويون آهن. ڪي وري هڪ ڊگهي بيت ۽ ڪافيءَ جي صورت ۾ چيون ويون آهن. ڪن تيهه اڪرين ۾ هڪ اکر لاءِ هڪ بيت يا بند هوندو آهي، ته ڪن ۾ وري هڪ کان مٿي بيت ۽ بند به هوندا آهن. ڊگهن بيتن ۽ ڪافين ۾ هر هڪ اکر لاءِ هڪ مصرع هوندي آهي، ته ڪڏهن وري هڪ ئي مصرع هڪ کان مٿي اکر جڙيا ويندا آهن. تاريخي لحاظ کان تيهه اڪري شاهه لطيف کان آڳاٽي ايجاد ٿيل معلوم ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ جو شاهه صاحب جي ڪن رسالن ۾ تيهه اڪري آيل آهي. محققن جو خيال آهي، ته اهو شاهه لطيف جو ڪلام نه آهي. ٻي پراڻي تيهه اڪري ميسن عيسيٰ جي آهي، جيڪا اندازاً 1163ھ کان پوءِ لکي ويئي. ان کان پوءِ بيشمار تيهه اڪريون چيون ويون آهن. اسان جي شاعر حضرت سچل سرمست به سرائڪيءَ ۾ تيهه اڪريون چيون آهن، جن مان 9 ڏوهيڙن تي ٻڌل آهن ۽ هڪ صرف هڪ ڏوهيڙي ۾ سمايل آهي. . وٺي طور ڪجهه بند هيٺ ڏجن ٿا:]

ف - فوجان حسن ديان چڙهه پيان،

جيوين چڙهي سپاه فرنگيان دا،

گردا گرد آهين ڪون جو ويڙهه گهتن،

ڏاڍا تاب انهان وو ترنگيان دا،

قابو نين سپاه سون پوون،

جوڙ ڏنا مين جنگيان دا،

انهان نال برابر ڪيون ڪري،

"سَچو" لشڪر روميان زنگيان دا،

- ر - رنگ گھرا متواليان دا،
 آون رل تہ سير تماشوي ني،
 چنياه دي وو ڪناري ناز تـرن،
 ڪر هار سينگار سي خاصوي ني،
 غمزہ لا عاشقان جو سرمنگن،
 رڪن عاشقان اتي وو تلاشوي ني،
 ساڏي طرف سهڻي وو اڏا چوڙئي،
 ڏاڍي باز برھہ دي باشوي ني.

بي سي حرفي مان:

- ر - رخ پيا رنگ رنگ اتي، ٿئي موج ڪڙي،
 چوليئن چول پئي،
 خس خار اتارا وڏا ڏٿس،
 سارا بحر وچون بد نڪ ڳئي،
 ز - زور تي بحر زُخار آندا، تنهن دي وچون ٿيا
 ڪوئي بخار ڪڙا،
 ائين شور مچاريا آسمان توڙي، وسڪاري ٿي
 وو غبار ڪڙا.

بي سه حرفي مان:

- ذ - ذات صفات هڪائي آهي، ڀول نہ گهتين ڀولي،
 سوئي اندر سوئي ٻاهر، سوئي تيڏي چولي،
 ”وفي انفسڪم افلاتبصرون“، وسدا وچ وچولي،
 س - سراپا سوئي وسدا، سڀ ڪجهہ يار ڪريندا،
 جيها اتان تيه اُتان، چوڙ گمان گهريندا،
 ”لو كشف الغطاء مازدت يقينا“، ڪيهان ڏيان ڌريندا،
 ع - عطر عنبير جو لاکڙيس، اڄ يار ميڏي گهر آيا،
 اٿڻ بهڻ سڀ نال ائين دي، ڪنهن تا رمز رجهايا،
 ”ونحن اقرب اليه من جبل الوريد“، رڳ رڳ وچ سمايا.

گهڙولي

[هن ۾ عورت جي زباني محبوب جي خدمت جو جذبو ظاهر ڪيل هوندو آهي، ۽ آزي ۽ نيزاري ڏيکاري ٿو هوندي آهي. هن صنف ۾ خدمت جي اظهار لاءِ وراڻي ۾ ”گهڙولي ڀرڻ“ ضرور ايندو آهي. انهيءَ ڪري اهو نالو پيو اٿس. پهرين گهڙولي حضرت سچل سرمست جي ملي آهي، جيڪا سرائڪيءَ ۾ آهي. ان کان پوءِ ڪيترن ئي شاعرن سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ گهڙوليون چيون آهن. فني سٿا جي لحاظ کان ڪي گهڙوليون بيتن ۾ ته ڪي وري بندن تي مشتمل هونديون آهن. سچل سرمست جي گهڙولي نندن بندن تي ٻڌل آهي، جنهن جي هر بند ۾ ننڍيون به مصرعون آهن، جيڪي پاڻ ۾ هر قافيه آهن. انهن جي پويان وراڻي اچي ٿي. گهڙوليءَ ۾ 33 بند آهن، جن مان انتخاب هيٺ ڏجي ٿو.]

مئن تان گهڙولي ڀرندي هان

1. پير پيران سئين حضرت ميران، نامر ڳڏي جنهن دي تنن زنجيران
ڪامل مرشد ڪرندي هان، مئن تان گهڙولي
2. نوح نبي دي ٻيڙي آهي، جنهن وچ حضرت محبوب الاهي
صدق ٻيڙي تي چڙهندي هان، مئن تان گهڙولي
3. ابوبڪر شاه عمر عثمان، علي پاڪ امام شان
شاه عرب دي بردي هان، مئن تان گهڙولي
4. ان الله ينطق علي انسان عمر، شب معراج نبي دي نال عمر
شڪر اولاد عمر دي هان، مئن تان گهڙولي
5. بعد نبي دي نبي هوندا، قول نبي دي عمر هوندا
مئن فرق نه ڪوئي ڪرندي هان، مئن تان گهڙولي

6. پيش پنجان دي تڏان پئي هان،
نال سفارش نه چڙهندي هان،
چوان دا جڏان امر مني ها
مئن تان گهڙولي ...
7. پنج تن درخت ميوو حقيقي،
شا تنهين شجر ديهان،
اربع بمر گان قول رفيقي
مئن تان گهڙولي ...
8. حسن حسين علي دا ايا،
هانهي شاه حيدر دي هان،
بار امت دا سر تي چايا
مئن تان گهڙولي ...
9. شاه عبيدالله جيلاني،
جر شاه درازي دي هان،
بخش ڪيتي حق سلطاني
مئن تان گهڙولي ...
10. مرشد شاه درازي دي گولي،
بحر برهه وچ تردي هان،
عبدالحق پڙهائي ٻولي
مئن تان گهڙولي ...
11. شان اسا ڏا وچ سلسلي دي،
قرة العين رهبر دي هان،
ابو سعيد فاروق اڪمل دي
مئن تان گهڙولي ...
12. نا مئن شيعه نا مئن سني،
باندي عشق افسر دي هان،
صرفي صاف برهه دي مني
مئن تان گهڙولي ...
13. ڪيتا نور الله دي تجلا،
همه شمس قمر دي هان،
تن من سارا عشق اجلا
مئن تان گهڙولي ...
14. علم ظاهر هستي هو وڻ،
دم قدم گر ڪر دي هان،
لدني باب الف دا اورڻ
مئن تان گهڙولي ...

15. صورت الله دي دل وچ ڄاڻين، وفي انفسڪم صحيح سڃاڻين
محو ذاتي وچ مردي هان، مٿن تان گهڙولي ...
16. سر سنيهڙو هٿ گهڙولي، محڪم يال دي دم ڪڙولي
جام قدح ڪوثر دي هان، مٿن تان گهڙولي ...
17. ”سچل“ سارا نور الاهي، حضرت پير ي ه همراهي
هر دم رب رب ڪردي هان، مٿن تان گهڙولي ...
-

ماخذ

1. سچل سرمست جو رسالو، ڀاڱو پهريون، مرتب: مرزا علي قلي بيگ، سال 1902ع.
2. سچل سرمست جو رسالو، ڀاڱو ٻيو، مرتب: مرزا علي قلي بيگ، سال 1903ع.
3. سچل سرمست: آغا غلام نبي صوفي، سال 1933ع.
4. سچل سرمست جو رسالو: عثمان علي انصاري، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1958ع.
5. سچل جو سرائڪي ڪلام: مولوي حڪيم محمد صادق، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1959ع.
6. سچل جو سنڌي ڪلام: رشيد احمد لاشاري، آر. ايڇ. احمد ائڊ برادرس، حيدرآباد.
7. سچل جو سرائڪي ڪلام: رشيد احمد لاشاري، آر. ايڇ. احمد ائڊ برادرس، حيدرآباد.
8. سچل جا سنڌي بيت (اڻ ڇپيل) ڇپائيندڙ: رحيم بخش شيخ مرحوم. ڪتاب فقط 208 صفحن تائين ڇپيو، پر پوءِ ڇپائي بند ٿي وئي. هن ۾ ڪجهه ڌاريا بيت به گڏجي ويا آهن.
9. درازي فيض (سچل سرمست جو سنڌي ڪلام، فقط ڪافيون، عنوان هيٺ آندل) اڻ ڇپيل ۽ اڻپورو، مرتب: رجب علي فقير.
10. سچل سرمست - شاعر هفت زبان، 1966ع: قاضي علي اڪبر درازي.
11. دولهه درازي: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1961ع.
12. دولهه درازي جي درٻار جا در: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1972ع.
13. مثنوي درد نامہ: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1963ع.
14. مثنوي عشق نامہ: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1962ع.

15. مثنوي وصلت نامہ: اردو ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1965ع.
16. مثنوي راز نامہ: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1968ع.
17. مثنوي وحدت نامہ: اردو ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1964ع.
18. مثنوي تار نامہ: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1963ع.
19. مثنوي گداز نامہ: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1962ع.
20. مثنوي رهبر نامہ: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1964ع.
21. نڪتہ تصوف: اردو ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1973ع.
22. بحر طويل: قاضي علي اڪبر درازي.
23. ديوان خدائي: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1968ع.
24. ديوان آشڪار، سچل ادبي اڪيڊمي، پيش لفظ، مخدوم امير احمد، لاهور، سال 1957ع.
25. سچل سرمست: مرتب: ڊاڪٽر عطا محمد حامي، پاڪستان پبليڪيشنس، ڪراچي، سال 1964ع.
26. فارسي مثنوي (ساقی نامو، تار نامو، راز نامو، گداز نامو ۽ عشق نامو) سنڌي منظوم ترجمو: ڊاڪٽر عطا محمد حامي، نئين زندگيءَ جي مختلف پرچن ۾ شايع ٿيل ۽ پوءِ ڪتاب: ”سچل سرمست“ جي آخر ۾ ڏنل.
27. سچل سرمست (اردو): رشيد احمد لاشاري، سلطان حسين انٽر سنس ڪراچي، سال 1966ع.
28. سچل سرمست: شايع ڪيل، مغربي پاڪستان انفرميشن ڊپارٽمينٽ خيرپور، سال 1964ع.

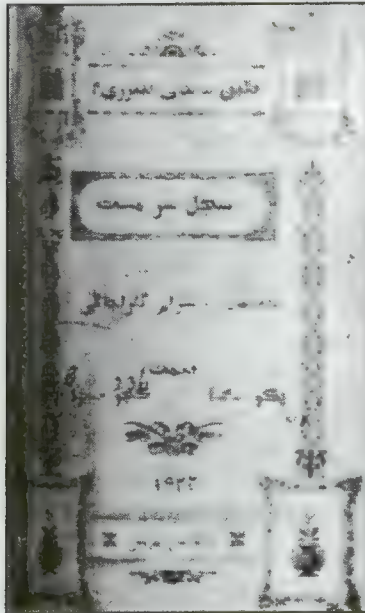
29. جنت السنڌ: رحيمداد خان مولاڻي شيدائي، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1958ع.
30. تذڪره شعراءِ سکر: ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، سال 1965ع.
31. سچل سرمست: چينمل پرسرام گلراجاڻي، نئين سنڌي لائبريري، سال 1922ع.
32. سچل: ڪلياڻ آڏواڻي، سال 1954ع.
33. سچل جو ڪلام: نمائو فقير، سال 1952ع.
34. سنڌي ادب جو تاريخي جائزو: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سال 1976ع.
35. جوتيون جواهرن جون: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سال 1971ع.
36. سنڌي ادب جي مختصر تاريخ: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي (اردو)، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1983ع.
37. بيان العارفين سنڌي. مرتب: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، (اڻ ڇپيل).
38. قرآن مجيد، سنڌي ترجمو: مولانا محمد مدني، 1953ع.
39. رساله قشيري: امام ابو القاسم عبدالڪبر قشيري، اردو ترجمو: ڊاڪٽر پير محمد حسن، ادارہ تحقيقات اسلامي، اسلام آباد، 1970ع.
40. تعرف: ابوبڪر بن ابواسحاق محمد بخاري ڪلابادي، اردو ترجمو: ڊاڪٽر پير محمد حسن، المعارف لاهور، سال 1971ع.
41. فصوص الحڪم: شيخ محي الدين ابن عربي، اردو ترجمو: مولوي حافظ محمد برڪت الله، اقبال پبلشرز، ڪراچي.
42. ڪتاب الطواسين: منصور حلاج: اردو ترجمو: ڊاڪٽر محمد رياض، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور، 1977ع.
43. معارف شمس تبريز (ديوان شمس تبريز جي شرح): مولانا حڪيم محمد اختر، ڪتبخانه مظهري، ڪراچي، 1976ع.
44. مثنوي مولانا روم: اردو ترجمو: مولوي فيروزالدين.
45. ڪشف المحجوب: سيد ابوالحسن علي بن عثمان الجلالي، الهجويري داتا گنج بخش، اردو ترجمو: عبدالمجيد يزداني، قرآن لميٽيڊ لاهور، 1968ع.

46. ڪلمه الحق: صوفي عبدالرحمان سنڌي لکنوي، اردو ترجمہ: مولوي عرفان احمد انصاري، الله والي کي قومي دڪان لاهور، 1920ع.
47. افادات شيخ محي الدين ابن عربي (شرع ص الحڪم) شيخ محب الله ال آبادي، اداره انيس اردو ال آباد، سال 1961ع.
48. جنيد بغدادی: ڊاڪٽر علي حسن عبدالقادر مصري، اردو ترجمہ: محمد ڪاظم، مڪتبہ جديد لاهور، 1967ع.
49. الحڪم الرفاعي: سيد احمد ڪبير رفاعي، اردو ترجمہ: عبدالحميد شرر، آئين ادب لاهور، سال 1967ع.
50. تصوف اسلام: مولانا عبدالماجد درياء آبادي، قرآن لميٽيد، لاهور.
51. التحفة المرسلة الى النبي (عربي، اڻ ڇپيل): محمد بن فضل الله - تعارف ۽ اختصار آيل ڪتاب: ”عربي ادبيات ۾ پاڪ و هند جو حصو“؛ ڊاڪٽر زبيد احمد، اردو ترجمو: شاهد حسين رزائي، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، سال 1973ع.
52. رساله رموزات (فارسي، اڻ ڇپيل): سيد عبدالجليل بلگرامي - تعارف ۽ اختصار آيل، ماهنامہ ”المعارف“ لاهور، مارچ 1979ع، مقالہ: سيد محمد متين هاشمي.
53. سه ماهي ”الرحيم“، مشاهير سنڌ نمبر: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، شاھ ولي الله اڪيڊمي، سال 1967ع.
54. تذڪرہ مشاهير سنڌ، مولانا دين محمد، وفائي، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1974ع.
55. ٽالپر حاڪمن جا علمي ڪارناما: احسن ڪربلاڻي، شايع ٿيل: مھراڻ جون موجون، مرتب: پير حسام الدين راشدي، پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي، سال 1956ع.
56. تاريخ تمدن سنڌ: رحيمداد خان مولاڻي شيدائي، سنڌ يونيورسٽي، 1959ع.
57. مخزن انوار توحيد: پروفيسر شاھ، ڪراچي، 1963ع.
58. حضرت مجدد ڪا نظريہ توحيد: ڊاڪٽر برهان الدين احمد فاروقي، مقبول اڪيڊمي لاهور، 1967ع.

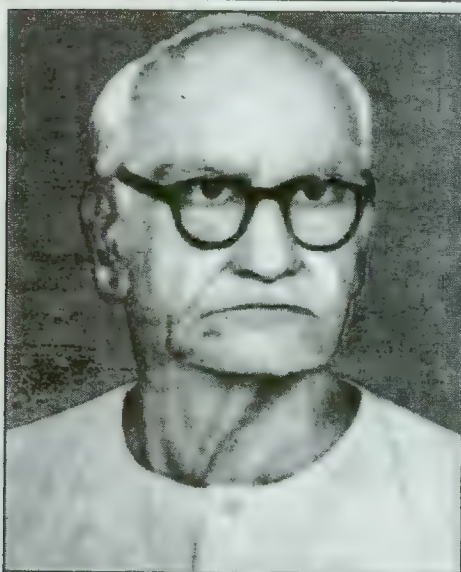
59. انتخاب مکتوبات امام رباني، تلخیص ۽ ترجمو: مولانا ھدایت علي جیپوري، سال 1963ع.
60. لغات قدیمی: مرزا قليچ بیگ، نئين سنڌي لائبريري، سال 1924ع.
61. جامع سنڌي لغات، جلد اول: ڊاڪٽر نبي بخش خان: ج، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1960ع.
62. تحقيق لغات سنڌي: ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڊيلو، سال 1955ع.
63. جامع اللغات: نولڪشور لکنو، سال 1908ع.
64. بيان اللسان (عربي اردو لغت)، قاضي زين العابدين، سال 1955ع.
65. الوحيد، سنڌ آزاد نمبر
66. Persian Poets of Sindh: Dr. H.I. Sadarangani, Sindhi Adabi Board, 1956.
67. The Pantheistic Monism of Ibn al-Arabi by: S. A. Q. Hussaini, Sh: Muhammad Ashraf Lahore, 1970.
68. The Secret of Anal Haqq: Sha' h Muhammed Ibrahim; Translated by: Khuwaja Khan, Sh: Muhammed Ashraf Lahore, 1971.

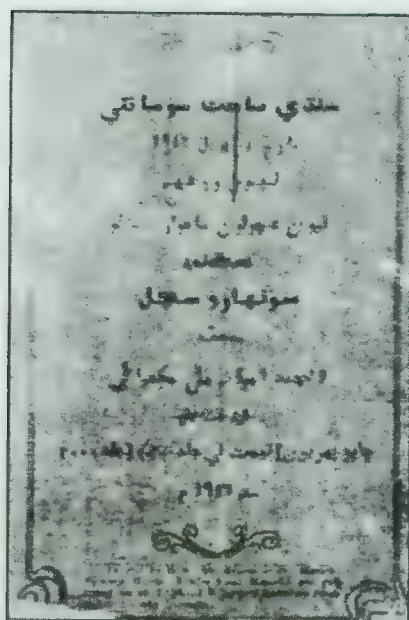
جينمل پرسرام گلراجاڻي

سچل سرمست

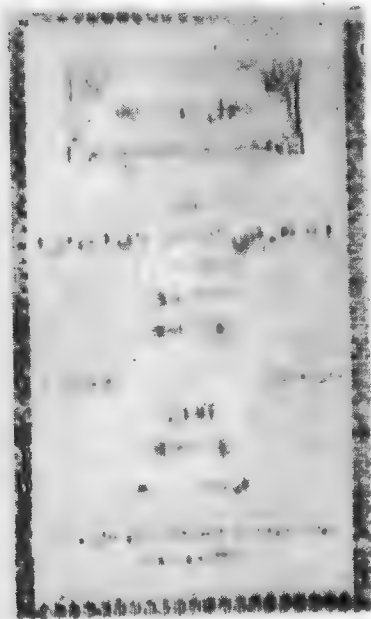
لالچند امرڏنومل جڳتياڻي

سچل سونهارو

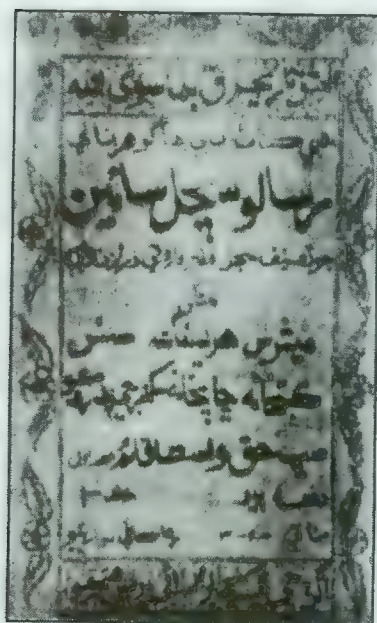
آغا غلام نبي صوفي

سچل سرمست

مرزا علي قلي بيگ

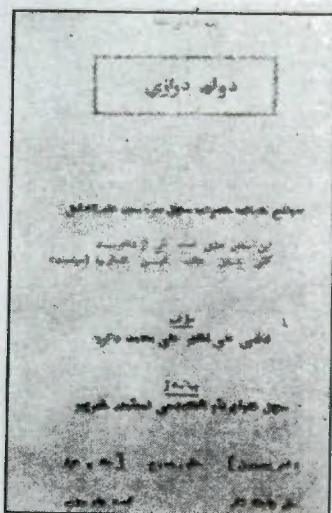
رسالو سچل سائين

سچل سرمست جو سرائي ڪلام

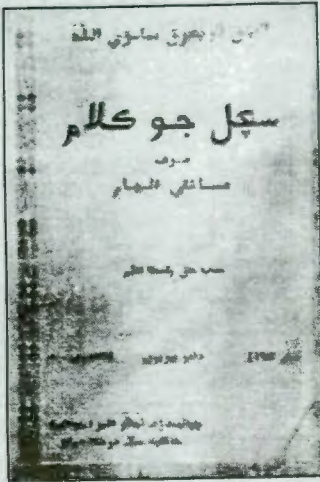
مولانا محمد صادق راڻيپوري

دوله درازي

قاضي علي اڪبر

سچل جو ڪلام

نمائو فقير

رسالو سچل سرمست

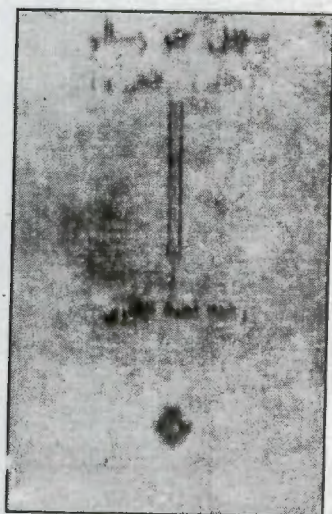
عثمان علي انصاري

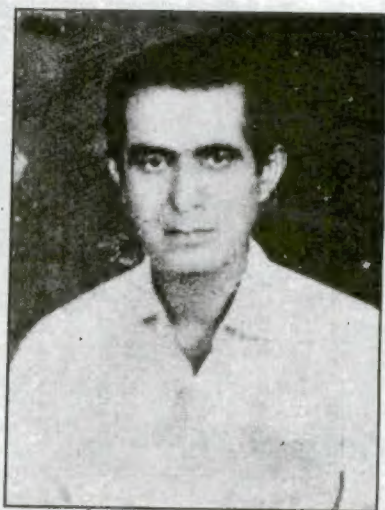
سچل سرمست

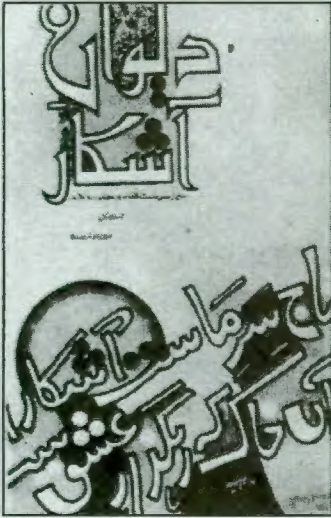
ڈاکٹر عطا محمد حامي

سچل جو رسالو

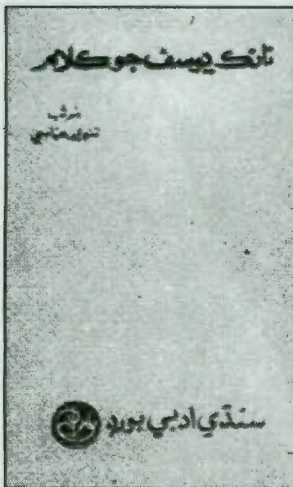
رشيد احمد لاشاري

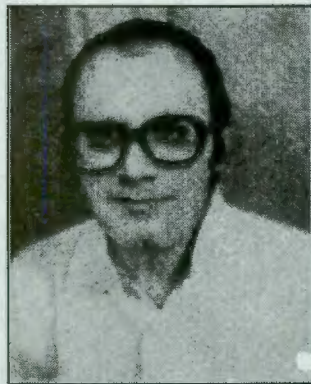
ديوان آشڪار

قاضي علي اڪبر

نانک يوسف جو کلام

تنوير عباسي